

दार्शनिक साधना

जीवनक्रियेमध्ये दार्शनिक अभिव्यक्ती फार महत्वाची असते. कारण दर्शनबीजात्क धर्मच जीवनवृक्षावर तरारुन बहरत असतो. दार्शनिक गुणश्रद्धाच जीवनवेलीवर उमलून येत असते. तिचाच गंध आसमंतात दरवळत असतो. त्यामुळेच व्यवहारातील मुल्ये निश्चित ठरविण्यासाठी योग्य दिशा लाभते. जैन क्षत्रियतेची दार्शनिकता इतरांहून वेगळी असून ती स्वतःच्या खास तत्त्वविधानावर अधिष्ठित असल्याने जैनांच्या अन्तःप्रेरणांचा प्रादुर्भावही बीजानुसार वेगळाच होत आला आहे. या प्रेरणेप्रमाणे क्षत्रियता व इतर जीवन-व्यवहार योग्य तेथे आपोआपच वळण घेत राहतात. जीवनसाधना व तिचा प्रकार बदलतो. त्याचा प्रभाव दैनंदिन व्यवहारावर दिसून आल्याशिवाय राहात नाही. म्हणून जैनांची जीवनमुल्ये वेगळी ठरतात. त्यांच्या राजकीय दृष्टीमध्ये आणि आनंदाला पूरक अशा विविध कलांच्या उपासनेमध्येही निश्चितपणे वेगळेपणा आढळून येतो. मात्र हा वेगळेपणा मानवी जीवनाला अधिक पोषक असल्याने त्याचा अभाव तीव्रतेने जाणवल्याशिवाय राहात नाही.

ज्या जीवनव्यापारावर अंतरथ भावरूप तथ्याची छाया पसरत असते ते भावस्वरूपही साधनेतूनच लाभत असते. गुणात्मक साधनेतून व्यक्त होणा-या भावनाच मानवाचे व्यक्तित्व घडवितात. जैन व्यक्तिमत्त्व वेगळे आहे. कारण त्यांच्या भावना व भावस्वरूप अंतरंग वेगळ्याच आविर्भावाने भारावलेले असते. समता सर्वभूतेषु हा मंत्र त्यांच्या आचारातील स्थायीभाव आहे. त्यांच्या धर्मपालनात सामायिक अग्रगण्य तर अंतरातील मैत्री, प्रमोद, कारुण्य, तटस्थता, विकारशमन इत्यादी गुणभक्तीतून प्रादुर्भूत होणारा सामाजिक सहकार, गुणाराधना, दुःखितांसाठी त्याग व सेवा, परस्परांतील संघर्षाचे शमन, परस्परोपग्रह यांबरोबरच कोणत्याही प्रकारची गुणहानी व इंद्रियवशता इत्यादी अनिष्ट योग टाळणे अशा मार्गाने जैनांनी धरलेली मानवतेची कास विख्यात आहे. यामुळे जैनांचे जीवन परिस्थितीच्या वादळात सापडले तरी त्याची वाताहत न होता ते जेथल्या तेथे स्थिरावते. त्याला गती मिळाली तर ते फक्त उंचावते. अशा स्थायीभावामुळेच त्यांचे राजकीय व सामाजिक जीवन इतरांहून वेगळे दिसते.

मानवी जीवनाच्या क्षितिजावरून वरील गुणांची अनुपस्थिती मनानेही कल्पणे कठीण होईल. मानवी जीवन देखील स्वार्थी, पशुतुल्य व बलप्रधान बनेल. राष्ट्रीय श्रद्धेचा मूलाधार नष्ट होईल. परस्पर द्विधा वृत्ती, क्रैर्य-द्रोह, वर्गकलह, भाषावाद इत्यादी समाजविधातक घटना बोकाळतील. म्हणूनच जैनांनी केलेली क्षात्रधर्माची परिभाषाही वेगळी आहे.

गुणाधिष्ठित सुरक्षा

क्षतात् त्रायते इति क्षत्रियः । हे या विचारसरणीतील आद्य सूत्र . क्षतीपासून, कोणत्याही गुणहानीपासून संरक्षण मिळविणे देणे हाच क्षत्रियांचा ऐकमेव धर्म. म्हणून जिनसेन आचार्यांनी क्षत्रियांना पहिलीच जाणीव दिली कि-

क्षतत्राणे नियुक्ताः स्थ यूयमाद्येन वेधसा ॥

- महापुराण, ४२/२.

क्षत म्हणजे आघात किंवा आघात पोहोचलेले जीव. आघातपूर्व सावधगिरी आणि आघात झाल्यावर त्याचे निवारण अशी दोन्ही प्रकारची जबाबदारी क्षत्रियांवर सोपविलेली आहे. कारण ते स्वतः या दोन कार्यात आणि त्यापुढील गुणप्रकर्षातही सर्वस्वी पात्र आणि समर्थ असतात. पुढे लगेच अकराव्या बाराव्या श्लोकांमध्ये क्षत्रियांच्या विविध कार्याची पद्धती व त्याच्या सीमाही सांगितल्या.

रक्षणाभ्युद्यता येत्र क्षत्रियाः स्युस्तदन्वयाः ॥ ११ ॥

- महापुराण, ४२/११.

क्षत्रियांनी रक्षण कार्यामध्ये नेहमी उद्युक्त असावे. आणि ते कार्य करीत असताना त्यांनी ऋषभदेवांची परंपरागत प्रणाली अनुसरावी. रक्षणासारखे महत्कार्य करतात म्हणून केवळ क्षत्रियांना स्वच्छंदपणाचा परवाना असू नये. त्यांचे ते रक्षणकार्य कसे असावे याचे मार्गदर्शन करताना त्यांनी पुढील तीन व्रते पाळली पाहिजेत असा आदेश दिला आहे--

तेषां समुचिताचारः प्रजार्थं न्यायवृत्तिता ॥ १२ ॥

- महापुराण, ४२/१२.

त्यांचे रक्षणकार्य गुणसिध्दीच्या दृष्टीने अत्यंत उचित असावे ते प्रजेच्या हितावेच असावे. आणि ते कार्य करीत असताना न्यायाचा स्थायीभाव ढळू देऊ नये. शिवाय न्यायमुर्ती आत्मधर्मानुकूल असावी असाही आदेश पुढील तेराव्या श्लोकातच दिला आहे. म्हणून क्षती किंवा हानी स्वैर कल्पनेवर आधारता येत नाही. त्या विचारालाही सिधान्ताचा आधार आहे. क्षती किंवा हानी कोणत्याही एकाच पक्षाची असते असे मानण्यचास तत्त्वाधार नाही. शिवाय क्षती ही केवळ द्रव्यात्मकच असते असेही नव्हे. ती भावनिक व आत्मिकही असते. चेतनात्मक क्षतीपासून सावध राहणेच अखेरपक्षी कल्याणप्रद असते. भावना, चेतना व आत्मा यांच्या सुरिथ्तीवरच जीवनाशील कल्याण आधारित असते. या जीवनतथ्याकडे दुर्लक्ष करून द्रव्यांच्या व वैभवांच्या राशीचा विस्तार करीत म्हणजे आपले जीवन व्यर्थ घालविणे होय.

- स्वतत्त्वाची प्रतीती

शत्रूंचा समाचार घेण्यास सामर्थ्याची गरज असली तरी खरा शत्रू ओळखण्यास तत्त्वविचारच उपयोगी पडतो. हा तत्त्वविचार क्षत्रियांमध्येही बलिष्ठ असला पाहिजे. त्यांच्या बाहुबलापेक्षाही बुद्धिबलाचा स्तर उंचीवरच स्थिरावला पाहिजे. चेतनातत्त्वाच्या भक्त्म आधारशिवाय विचाराची उंची स्थिरावत नाही. म्हणून स्वतत्त्वाची प्रतीती जागृत ठेवणे हा या सर्व जीवनक्रियेतील मध्ये बिंदू होय. केंद्रबिंदूशिवाय परीधाच्या पसा-याला अस्तित्वच प्राप्त होत नाही. आत्मधर्माची ओळख, त्याची अनुभूती आणि तद्वप होण्याची पात्रता मिळविणे हाच जीवनसिध्दीचा खरा मार्ग होय. अशा साधनाशील जीवनाची क्षती न होऊ देणे हाच खरा क्षात्रधर्म !

जीवाला बाह्य शत्रूपेक्षा आंतरिक शत्रूच जास्त विघातक असताता. बाह्यशत्रू आंतरिक शत्रूमुळेच निर्माण होतात आणि त्यांच्याच प्रेरणेने कार्य करीत असतात. म्हणून स्वतः विषयवासना, धनलालसा, तृष्णा, मोह इत्यादी मनोविकार जिंकणे आणि आत्म-क्षती टाळणे होच उत्तम क्षात्रधर्म ! अशा सत्त्वधिष्ठीत क्षात्रतेजामुळे स्वतःच्या आणि इतरांच्याही क्षतीचा परिहार होतो. सर्वत्र कल्याणाचा प्रकाश फाकतो व कुशल नांदते. हाच वैश्विक कल्याणाचा खरा मार्ग. याच क्षात्रधर्माचे प्रवर्तन आदिराज ऋषभानी केले आणि भरतादी सर्व जैन क्षत्रियांनी तीच प्रणाली पुष्ट केली. त्यापैकी जे पूर्ण समर्थ होते त्यांचे कार्य परिपूर्ण सिध्द झाले. आणि इतरांचे त्यांच्या

त्यांच्या शक्तीप्रमाणे. मात्र ऋषभांच्या सर्व अनुयायांनी ती प्रणाली प्रांजळपणे अनुसरली आहे. भ. आदिराज पक्के क्षत्रिय असून त्यांनीच आध्यात्म मार्गाचेही प्रवर्तन केले हे कितीही अद्भूत वाटले तरी त्यापरते दुरे ऐतिहासिक सत्य आज तरी उपलब्ध नाही.

क्षात्रविद्या व आत्मविद्या

आणि याच कारणामुळे आजही ख-या क्षत्रियांनाच आत्मविद्येचे पुरस्कर्ते मानतात. आपला सांस्कृतिक इतिहास धुंडाळून पाहिला तर असेच आढळते की ज्या थोर जिनभक्तांना आत्मविद्येचा पुरस्कार केला ते सर्व पक्के क्षत्रिय होते. सर्वच तीर्थकर एक तर एकछत्री सम्राट होते किंवा युवराज तरी होते. शौर्य, धैर्य, वीर्य या क्षेत्रांतील त्यांच्या गुणांचे उद्गान सर्वच ग्रंथांत स्पष्टपणे आढळते. वैदिक परंपरेतही या दृष्टीने राज जनकाला श्रेष्ठ स्थान आहे. सर्वकष क्षत्रिय असूनही त्यांनी आत्मविद्येचा पुरस्कार केला. आत्मविद्यातील त्यांची थोरवी सर्व ऋषिमुनींनीही मान्य केली होती. यावरुन आत्मविद्येचा स्त्रोत्र क्षत्रियकुंडातुनच प्रवाहित झालेला आहे हे सत्य सूर्यप्रकाशाइतक स्वच्छ व स्पष्ट आहे. तरी पण काही आत्मसंतुष्ट व अभिनिवेशाभिमुख पंडितांना आत्मधर्मात आणि क्षात्रधर्मात विरोध आढळतो ! काही पारंपरिक अंदांना तर आध्यात्मिक मार्गातील थोर पुरुष क्षात्रतेजाने ओजस्वी व महापराक्रमी असतात या त्रिकालाबाधित सत्य विधानात फक्त विरोध व विसंगतीच आढळते. दिवाभीतांना सूर्यकिरणांचा झोतही काळा दिसत असतो. तरी त्याच किरणांचा कोणताही दोष नसतो.

क्षती बाह्य असो वा आंतरिक असो त्यापासून जीवनतथ्यांचे रक्षण करण्यास उपकरणसाध्य नव्हे तर उत्पादनात्मक सामर्थ्याचीच जास्त गरज असते. निर्वार्य, निःसत्त्व मानव ती इष्ट सिध्दी पावू शकत नाही. सामर्थ्य आणि जीवनसिध्दी नेहमी एकत्र नांदतात. खरे झातेच ख्वारे वीर होऊ शकतात. बाह्य क्षती-बरोबरच आंतरिक क्षतीपासूनही जो जीवनतथ्यांचे संरक्षण करु शकतो तोच खरा क्षत्रिय होय. शत्रूला तत्त्वतः जाणविल्याशिवाय शत्रूवर मात करता येत नाही म्हणून ख-या क्षत्रियाला जीवनतथ्याचे आणि मानवी मुल्यांचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. जीवनाचे सर्वांगीण परिज्ञान झाल्यामुळे खरा क्षत्रियच लौकिक कल्याणाबरोबर आत्मकल्याणही साधतो. केवळ कापाकापी म्हणजे क्षात्रधर्म नव्हे !! भारतीय संस्कृतीमध्ये क्षात्रविद्या व आत्मविद्या

प्रसंगी एकरूप होतात. त्यांचा परस्पर संघर्ष कोठेच दिसत नाही. उलट त्यांमधील सुसंगती अप्रतिहत राहिली आहे. श्रीकृष्णानेही गीता ऐन रणांगणावरच सांगितलेली आहे !

विजय आणि जीवनमूल्ये

पृथ्वी जिंकण्यामध्ये आणि वैभव अंकित करण्यामध्ये रणसंग्रामाला जिते व जसे अवश्यंभावी स्थान आहे तितकेच आणि तसेच नव्हे तर त्याहीपेक्षा अधिक अनिवार्य स्थान तपस्वभावी माहादिक आंतर शत्रूंना जिकण्यासाठी आध्यात्ममार्गाला असते. कारण विकारादी आंतरिक शत्रूंमुळे आपल्या जीवनमूल्यानां व चेतनाधर्माला जितकी क्षती पोहचते तितकी काही बाह्य शत्रूंमुळे पोहोचत नाही. बाह्य शत्रूमुळे पोहोचत नाही. बाह्य क्षतीचा परिणाम क्षणिक तरी असतो किंवा संभ्रममूलक तरी असतो. म्हणून तिकडे दुर्लक्ष झाले तरीही जीवाच्या गुणांना पोहोचणा-या क्षतीकडे मात्र काणाडोळा करता येत नाही. विजय हा जीवनतथ्यांना अनुकूल आहे किंवा नाही तर विजय देखील हानीमूलक व अनर्थकारक ठरत असतो.

पृथ्वी जिंकण्याचा रोख बाह्याकारी असतो तर दोष जिंकण्याचा राख आंतरिक असतो. पहिल्या संग्रामापेक्षा दुसरा संग्राम अत्यंत कठीण आणि दुःसाध्य असतो. तरी पण त्याची सिध्दी एकदा जमली की त्याचा आस्वाद शाश्वत मिळत राहतो. कारण पहिल्या विजयाप्रमाणे हा विजय भ्रममूक नसतो. जैन क्षत्रियांनी या दोन्ही क्षेत्रांतील लढाया उत्तम रीतीने जिंकल्या. अशा क्षतीहीन पराक्रमाची परंपरा भ. ऋषभदेवांनी प्रस्थापित व भरतचंद्रीनी परिवर्तित केली आहे. क्षात्रधर्माला मोठे स्थान मिळाले आहे. भारतातील जैन-अजैन अशा सर्वच प्राचीन ग्रंथांमध्ये यासंबंधीची मान्यता अतूटपणे प्रवाहित झालेली आढळते.

सत्येषु मैत्री या मंत्राचा भंग करणे म्हणजे जीवनातील क्षती किंवा हानीला अवसर देणे होय. आणि अशा हानीचा प्रतिकार करणे हाच क्षात्रधर्म ! अशा प्रतिकारात हीन झालेल्या मैत्रिभावाची पुनःस्थापना करणे हाच मूल उपयासिधान्त होय. पण अशा आराधनेत जेव्हा गुणविराघकांवर शस्त्र उगारण्याशिवाय दुसरा उपायच उरलेला नसतो तेव्हा ते विराघकच शस्त्रांनी नमविण्यास योगय असे शत्रू होत. अनिर्बंध क्षतिप्रवृत्ती म्हणजेच शत्रुत्व ! गुणविराघक प्रवृत्ती नसेल तेथे शत्रुत्वही नसते. आणि शस्त्रोपचाराची गरजही नसते. केवळ हाती शस्त्र आहे,

अंगात बळ आहे म्हणून त्याचा स्वच्छंद प्रयोग करणे क्षात्रधर्म नव्हे. ही वीराणुयोगाची मूळसूत्रेच क्षत्रियांतील महापुरुक्षत्वाची ग्वाही देतात.

मात्र शस्त्रास्त्रे ही बाह्य उपकरणे असल्याने बाह्य शत्रूंनाच जिंकण्यासाठी त्यांचा प्रयोग करता येतो. व्रत, तप, संयम, अनुप्रेक्षा, ध्यान इत्यादी मार्ग अभ्यंतरातील सूक्ष्म विचाराधीन असल्याने त्यांचा उपयोग अंतरंग शत्रूंना जिंकण्यासाठी होतो. अशा चिंतनशील योगमार्गाने आत्मविजयाची सिध्दी लाभते. हा आत्मविजय मिळाल्यावरच अनुयोगशील वीराचा विजय पूर्णत्वाचा पोहोचतो. पूर्णत्वच माहपुरुषाची लक्षणशलाका असल्याने वीराणुयोगाची समाप्ती ध्यानमार्गातच होत असते. म्हणून खरे क्षत्रिय ध्यानमार्गाचा स्वीकार करीत आले आहेत.

अशा वीराणुयोगाच्या साधयनेत सतत प्रयत्नशील असल्याने ऋषभपुत्र भरतचक्रीच्या राज्यात क्षोभ, उपासमार, ईती, भीती, उत्पात इत्यादी आपत्तीचा प्रादुर्भाव होत नव्हता. त्या राज्यात कल्याणकारी स्थिती सदैव प्रवर्तत असे. हाणामारी, वचनभंग, दण्डापत्ती, मनोमालिन्य, ग्लानी अशी दुःस्थिती नव्हती. योगक्षेम सर्वांग परिपूर्ण होता. सर्वत्र स्वारस्थ्याचे राज्य नांदत होते. पृथ्वीने स्वर्गाशी मैत्री जमविली होती. अशा अर्थाचे वर्णन भरतेशवैभव (मोक्षविजय, राज्यपालनसंधिः) या ग्रंथात रत्नाकर कवीने सविस्तर केले आहे.

अष्टगुणी विजय

सौंदर्य, संपत्ती, सामर्थ्य, व सत्ता प्राप्त करून घेण्याची क्षमता म्हणजे क्षत्रियता. क्षात्रतेजाने झाल्कणा-या ओजादी आठ ऋद्धीच्या प्राप्तीमध्येच खरा जीवनानंद मिळतो आणि क्षत्रिय मानवतिलक बनतो, नारारचा नारायण होतो. निराशा, मनोमालिन्य, ग्लानी यामुळे जीवन अंधारते. या अंधारात पापाचे राज्य पसरते. त्यामुळे जीवनाचा मार्ग हितसुखाकडून हतसुखाकडे वळतो. जीवनाला श्रेयोमार्गाकडे नण्यास क्षात्रगुण समर्थ असतात. म्हणून क्षत्रियाच्या जीवनात आनंदाचा वर्षाव होतो. अशा वर्षावाने तो वृषभमार्गावर उद्युक्त बनतो. हीच ती जीवनातील नित्य बहारणारी कला होय.

जीवनातील सारे मांगल्य, सारे सुख, सारे क्षेम प्राप्त करून घेण्याची हिंमत राखतो तो क्षत्रिय. जीवनक्रमातील अनिष्टाशी सामना करून तो इष्ट प्राप्तीची उमेद बाळगतो. या ऐहिक

मांगल्याची, प्रेमाची व श्रेयाची पूर्ती झाल्यावर तो पावन पवित्र अशा मनःशांतीची, निरामय अशा परमपदाची अपेक्षा बाळगतो. सर्व क्षमता, क्षत्रियता व आपला वीरयोग पणाला लावून आंरिक परम ऊर्जेच्या बळावर तो परंज्योती बनतो. त्या ऊर्जेचा मार्गदर्शक काटा धर्मप्रेरित असतो. तो अशा गुणमय ऊर्जेनी संपन्न असतो. रिक्तता, शून्यता, दीनता ही सर्व अधर्माची संतती आहे. जीवनानंदाच्या सर्वकला व चातुर्य आत्मसात करण्याचे सामर्थ्य याच क्षत्रियानुयोगामुळे प्राप्त होते. श्रेष्ठ भोगोपभोगाच्या लब्धीसाठी जीवाची ऊर्जा देखील श्रेष्ठ पातळीवर न्यावी लागते. ही उंचावणारी ऊर्जा क्षत्रियांमध्येच प्रादुर्भूत होते.

अहिंसा तत्त्वही त्यांनाच कळते की ज्यांना त्या सात्त्विक ऊर्जेची अनुभूती लाभली आहे व त्यात ज्यांना आनंद मिळतो. हिंसेचे, गुणहानीचे आकलन झाल्याशिवाय अहिंसा किंवा गुणानुकूल वृत्ती कशी बाळगत येईल ? संवेद्यता जागृती झाल्यानंतरच आत्मतत्त्वाच्या शोधाला प्रारंभ होतो. आत्मदर्शन स्वसंवेद्य आहे. त्यासाठी दिग्दर्शकाची गरज नसते. जैनांचा वीरयोग अशी पात्रता मिळवून देतो. आंतरिक ऊर्जेचे उन्नयन जेव्हा विषयातीत होते तेव्हाच आत्मसंवेद्यता निर्माण होते. संवेद्यता प्रबळ झाल्यावर उपभोगाशिवायही आत्मिक आनंदाची अनुभूती लाभते. वस्तूच्या उपभोगाला कालावधी असते. पण अंतरानुभूतीमुळे विषयोपभोगाच्या कित्येक पट आनंद समयागणिक मिळत राहतो. अशी तरळ आनंदानुभूती म्हणजे सुखाचा त्याग नव्हे ! म्हणून जैन क्षत्रियाच्या अंतिम प्रवर्ज्येला पलाययनवाद म्हणता येत नाही. त्याचे जीवन अधिक उंचावून सामान्यांच्या दृष्टिक्षेपाच्या पलीकडे झेपावलेले असते एवढेच.

समग्र क्षत्रियता

क्षत्रियता अशा श्रेष्ठतम ऊर्जेनी भारावलेली असल्यामुळे ती केवळ शस्त्रधारी रक्षकांची संस्था नव्हे ! रक्षण हा जीवनाचा एक भाग झाला. बाकीचे जीवन क्षत्रियाला नाकारता येत नाही. म्हणून जैन क्षत्रियता एक संपूर्ण जीवनाचा अनुयोग आहे. इतक्या श्रेष्ठ ऊर्जेचे पुरुष आपला अंतिम आदर्श गाठल्याशिवाय कसे राहतील ? क्षत्रिय संपूर्ण साफल्यानेच मानवतिलक म्हणून पूज्य ठरतात. अशा शलाका पुरुषांचा आचार सर्व दुरितांचा नाश करणारा असतो (महापुराण. २/४०).

भवन्तु सुखिनः सर्वे सत्त्वा इत्येव केवलम् ।
यतो यतन्ते तेनैषां यतित्वं सन्निरुच्यते ॥

- महापुराण, ९/१६६.

जीवनमात्र सुखी होवोत याच ऊर्जेने प्रेरित होऊन हे सत्त्वशील क्षत्रिय प्रयत्न करीत असतात. या त्यांच्या ब्रतपालनामुळे त्यांना यती अशीही एक योग्य संज्ञाप्राप्त झाली आहे. धर्माचार हाही जीवनयोगाचा एक अटल भाग आहे. कारण धर्म गुणधारणात्मक असला तरी अपाय नष्ट केल्याशिवाय गुणधारणा होत नाहीच. म्हणून जिनसेन आचार्यांनी -

पश्य धर्मस्य माहात्म्यं योपायात्परिरक्षति ॥३५॥
स धर्मो विनिपातेभ्यो यस्मात्संधारयेन्नरम् ॥३७॥

-महापुराण, २/३५ व ३७.

धर्माचे स्वरूप या शब्दात सांगितले आहे. रक्षणधर्माला वाहून घेतलेल्या क्षत्रियाला धर्मापासून दूर कसे राहता येईल ? सर्व प्रकारच्या अपायांपासून रक्षण करून जो अधःपातापासून जीवाचा उद्धार करतो तोच धर्म व तोच क्षत्रियही. या दोन धारणा व्यंजनतः भिन्न वाटल्या तरी हेतुतः एकच आहेत. या एकरूपतेचे उत्तम उदाहरण म्हणजे तीर्थकरत्व होय. म्हणून सर्वच तीर्थकर क्षत्रियधुरंधरही होते आणि धर्मधुरंधरही होते. समग्र क्षत्रियता ही अशी आहे.

शासनाचा गुरुमंत्र

भोगभूमीची अवस्था संपुष्टात येत असताना आदिराज ऋषभांनी सर्वांचा योगक्षेम कुशलतेने चालण्यासाठी षट्कर्मविषयक जो पहिलाच उपदेश केला त्यातही असिकर्मच अग्रगण्य आहे. ती शस्त्रविद्या त्यांनी सर्वच प्रजेला शिकविली आणि रक्षणकार्यासाठी त्यांची नेमणूक केली (महापुराण, १६/२४३). परंतु जेव्हा जीवनोपायासाठी योग्य ते कष्ट न उपसता लोक स्वतःच्या गुणांची विराधना करतात व लोकाचाराचे व न्यायमार्गाचे अतिक्रमण करून सर्वांनाच उपद्रव-

कारक ठरतात तेव्हा ते विकारांनी मातलेले असतात. त्यांच्यावर दण्डाचा प्रयोग करावाच लागतो. दण्डाच्या केवळ भीतीनेच लोग उन्मार्गगामी होत नाहीत आणि राजाला जयसिध्दीचे फळ मिळते (महापु. १६/२५६). इतरांची संपदा हिसकावणे किंवा त्यासाठी कोणाचातरी नाश करणे हा दण्डसामर्थ्याचा हेतू नव्हे. उलट अशी विराधना ज्या मनोविकारातून घडून येते त्या विकारांचा मुकाबला करणे हेच क्षात्रकर्तव्य होय. म्हणून विकार हेच मूळ शत्रू होत. विकारी जीव हा दुय्यम शत्रू होय. यास्तव मूळ शत्रूंना जिंकणे हाच क्षत्रियानुयोगाचा गाभा होय. आणि जैन क्षत्रिय हाच मूळधर्म पाळतात. म्हणून त्यांचा क्षात्रधर्म व क्षत्रियवृत्ती इतरांपेक्षा वेगळी असते आणि तसे असणे आवश्यक ठरते.

दण्डाचा उपयोग आणि दण्डाचे सामर्थ्य मोठे असले तरी त्याचा प्रयोग हा आपधर्मच आहे, नित्यधर्म नव्हे. दण्डप्रसंगच उद्भवू न देणे हा मात्र आदर्शधर्म आहे. म्हणून केवळ दण्डधारक हा अभीष्ट राजा नव्हे. नीतिकोविदांनी राज-संस्थेमध्ये दोन प्रकारच्या व्यक्तिमत्त्वाची अपेक्षा केली आहे-

वदन्तीन्द्र-यमस्थानं राजानं नीतिवेदिनः ।
कृतीन्द्रस्तान एवायं दण्डयाभावात् प्रजागुणात् ॥
-महापुराण, ५५/१०.

राजा इन्द्रधर्मात्मक व यमधर्मात्मक असा उभयधर्मी असावा. इन्द्रस्थानीय राजा प्रजेवर अनुग्रह प्रदान करण्यास समर्थ असतो. तर यमस्थानीय राजा दुष्टावर दण्डप्रयोग करीत असतो. पण राज्यसंस्थेची सिध्दी मात्र इन्द्रस्थानात असते. इन्द्रस्थानीय राजाच कृतकृत्य होत असतो. कारण त्याची प्रजा गुणानुमार्गी असते. दण्डनीय दुष्टांचा त्याच्या राज्यात अभाव असतो. म्हणून त्याला दण्डप्रयोगाचा आपधर्म अंगीकारणे भाग पडत नाही. उलट आदर्शधर्मात स्थिरावत येते. खरा क्षत्रियानुयोग शरीरबलाच्या पहिल्या थरावरच थांबत नाही. तेथून तो मनोबल व आत्मबल याकडे प्रगती करतो. म्हणूनच वीर्याणुयोग हा संरक्षण, प्रजापालन, दण्डानुशासनादी राजकारणातील गुरुमंत्र आहे.

प्रजापालनातील अत्यंत आवश्यक तत्त्व म्हणजे रक्षाविधी होय. आप-पर अस्तित्वाच्या रक्षणासाठीच राज्यसंस्थेची प्रतिष्ठा मानलेली असते. संरक्षणाशिवाय आजीविकादी कोणतेही व्यवहार साध्य होत नाहीत. सर्वत्र समृद्धता आणि निरामय जीवनक्रम प्रस्थापित करणे हेच प्रजापालननीतीचे फळ होय असे हेमचंद्र आचार्यांनी-

धान्यधैर्जीवधनैः सर्वदा निरुपद्रवैः ।
ग्रामाणां संपदं पश्यन् निजनीतिलताफलम् ॥

-- त्रिषष्ठि-०, १३/६०५.

या शब्दात सांगितले आहे. राजदण्डाचा व शस्त्रास्त्रांचा उपयोग सदैव निरुपद्रवी असला पाहिजे, एखाद्याचा नाश करण्यासाठी नव्हे. दण्डाचा दुरुपयोग होऊ नये म्हणुन दण्डसंस्था लायक आणि सज्जन पुरुषांच्या हाती सोपवावी लागते. स्वतःची तुंबडी भरणे व उन्मत्तपणे दुस-यांना त्रास देणे टाळावयाचे असेल तर स्वतःच्या जीवनाच्या दृष्टीने जे पूर्ण समर्थ आहेत आणि दीन-दुःखितांच्या उध्दार करण्यास जे पात्र व प्रभावी आहेत अशा सज्जनांनाच दण्डधारणेचा अधिकार आहे. ज्यांना स्वतःच्या संरक्षणाची तजवीज करता येत नाही ते दुस-याला उध्दार कसा करणार? दण्डधारण करण्याची पात्रता सांगत असताना जिनसेन आचार्यांनी-

लोकस्य कुशलाधाने निरुद्धं यस्य कौशलम् ।

- महापुराण, ३१/१००.

असे विधान केले आहे. अशा समर्थ महापुरुषांनी धारण केलेल्या त्या राजदण्डाचे माहात्म्य आणि परिणाम खालील शब्दात व्यक्त केला आहे--

दण्डभीत्या हि लोकोयमपथं नानुधावति ।
युक्तदण्डधरस्तस्मात् पार्थिवः पृथिवीं जयेत् ॥

- महापुराण, १६/२५३.

राजनीती सफल करून प्रजापालनातील सिध्दी गाठण्यासाठी आणि राजाला इन्द्रस्थान प्राप्त होण्यासाठी निरुपद्रवता, संपदा आणि युक्त दण्डन्याय या त्रयीचे तंत्र जमले पाहिजे. म्हणजे जयाची उदीरणा होते, अन्यथा नाही.

शासनसंरथेचा हेतू

जीवनोपायांना हानी पोहोचल्याने प्राणी व्याकूळ होत असतात. आणि जीविताचे रक्षण व्हावे म्हणून सामान्य जीव समर्थ क्षत्रियाला शरण जातात अशाशरणागताला त्याच्या जीवनोपायांची खात्री देणे, योग्य ती मदत करणे हे क्षात्रकर्तव्य. तत्रासिकर्म सेवायाम् । (महापुराण, १६/१८१). या सेवायोगातूनच शासनसंरथेचा जन्म झालेला आहे. हा इतिहास महापुराणातील सोळाव्या पर्वामध्ये सविस्तर दिलेला आहे. त्यातील मूलसूत्र ध्यानात घेणा-याला क्षात्रधर्माचे मर्म समजणे सोपे जाते. महाभारतातील--

क्षात्रो धर्मो ह्यादिदेवात् प्रवृत्तः पश्चादन्ये शेषभूताश्च धर्माः ।

- महाभारत, शान्तिपर्व, ६४/२०.

या विधानाचीही महापुराणाला साक्ष आहे. ब्रह्माण्ड (२/१४) इत्यादी पुराणग्रंथातही याच सुत्राची अनुवृत्ती संगतवार सापडते. स्वयंभूस्तोत्रामध्ये आदिराज भ. ऋषभदेव आणि त्यांचा परस्पर नाते स्पष्ट करणारी दोन पदे वापरली आहेत. त्यांवरुन ऋषभराजांच्या कल्याणकारी नीतीवर चांगला प्रकाश पडतो--

प्रजापतिर्यः प्रथमं जिजीविषुः शशास कृष्णादिषु कर्मसु प्रजाः ।

- स्वयंभूस्तोत्र, १/२

प्रजा नेहमी जीवितप्रिय असते. म्हणून पुत्राप्रमाणे त्यांचे परिपालन करणे हे क्षत्रियांचे आद्य कर्तव्य होय. जीविताला अनुकूल अशा उपयांची पूर्ती करणे हाच मूळ राजधर्म. शिवाय पालनकर्ता शिक्षकही असावा लागतो. कारण जीवनोपायांची पूर्ती करताना कृष्णादिक कर्म आणि गणित-लिपी इत्यादी कलाही शिकवाव्या लागतात. ऋषभदेवांनी तर गीत, वाद्य, अर्थसंग्रह इत्यादी प्रौढ कलाही प्रजेला शिकविल्या होत्या (माहापूराण, १६/१२०). यावरुन क्षत्रिय हा जीवनाला जवळचा मित्र व विकसनाला पात्र असतो हे समजते. जिनसेनाचार्यांनी (महापुराण पर्व, ४२) प्रजानुपालनाचा मुद्दा स्पष्ट करताना गवळ्याचे उदाहरण दिले आहे. रक्षण, दमन, रोगोपचार, आहार-विहाराची सोय, उपद्रव दुर, करणे वात्सल्यभाव बाळाणे इत्यादी पालकाची सर्व कर्तव्ये स्पष्ट केली आहेत. प्रजा अनुयायी तर राजा स्वामी, प्रजा संतुष्ट तर राज्य परिपुष्ट. राजा कर्तव्यभ्रष्ट झाला तर शांतता भंग पावते. प्रजा विरक्त झाली तर ती अनुचित मार्गाचा अवलंब करते. म्हणून त्यांच्या योगक्षेमाची हानी न होऊ देणे ही राजाची जबाबदारी. आजीविकेची नीच पद्धती व बुध्दीभेद टाळणे ही त्याचीच खबरदारी. यासाठी जीवनमार्ग तीर्थानुसारी राखणे आणि सामादिकांचा विचार जागृत ठेवणे आवश्यक असते.

सामनीती

राजाला स्वराष्ट्रावरोबरच उपद्रवकारक अशा परराष्ट्राचाही विचार करावा लागतो. आणि जीवनहानीच्या परिहारार्थ युद्धही अपरिहार्य ठरते. मात्र केवळ हानिप्रद हाणाहाणीला सुरुवात करण्याच्या आगोदर श्रेयोमार्गाचा विचार करणे क्षत्रियांचा मानवी धर्म आहे. म्हणून संग्रामनीती ही सामपूर्वकच अवलंबावी लागते. हितबुध्दी क्षात्रधर्माचा स्थायीभाव आहे. उद्या ज्यांना सामर्थ्याने नमवावयाचे त्यांना आज सामनीतीने नमविणे ही महायुक्ती होय. हे एक राजांग रहस्य आहे--

अतो विश्वजनीनार्थं साम तावत्प्रशस्यते ।

- हरिवंशपुराण, ५०/५४.

सर्वांच्या कल्याणासाठी सामनीतीच प्रशस्त आहे. या सामनयाच्या वापरासंबंधी
कोऊहलाच्या लीलावई ग्रंथातील काही सुचना छान आहेत--

णय-विक्कमोवहोज्जा सव्वाण वि पथिवाण एस मही ।
ण उणेक्क-विक्कम-रसा हवंति सिरि-भाइणो पुरिसा ॥१५१॥

या वसुमतीचा भोग घ्यावयाचा असेल तर सर्वच क्षत्रियांना नीती आणि पराक्रम या दोनही
मार्गांचा अवलंब केला पाहिजे. नीती सोडून केवळ एका पराक्रमालाच वाहून घेतल्याने कोणत्याही
पुरुषाला लक्ष्मीचा भागीदार होता येत नाही. राज्यरथ एका चाकावर चालत नाही--

ता साम-णए संते पुरासाण भेय-विण्णाणे ।
दाणे वि संपडंते को दंडे आयरं कुणइ ॥१५२॥

नीतीचा उपयोग देखील क्रमानुसारी असावा लागतो. साम-नयाचा प्रभाव दिसत असताना
भेदनीतीचा अवलंब अकारण आहे. भेदानंतर दामनीती आणि तोही निष्फळ ठरल्यावरच
दण्डनीतीचा अवलंब करावा. पूर्वनीती प्रभावी असताना उत्तरवर्ती नीती शहाण्याने वापरु नये.
कारण--

जइ जो तेणं चिय उयणमइ ता साह किंपयासेण ।
वायाए जो विवज्जइ विसेण किंतरस्स दिण्णेण ॥११५॥

शत्रू जर केवळ सामनीतीनेच नमत असेल तर दण्डादिकांच्या वापरण्यामधील त्रासाचा व
हानीचा मतलब काय ? जो केवळ शब्दाने मरतो त्याला विष का पाजावे ?

क्षत्रियतेचा स्थायीभाव

कोणत्याही विरोधामध्ये मानव्याचे मंत्र प्रभावी ठरत असताना युद्धतंत्राच्या प्रयोगामध्ये गुंतणे योग्य नव्हे ! केवळ सामर्थ्य आहे म्हणून नीतीला आणि युक्तीला फाटा देऊ नये. द्वेषभावाला बळी पडू नये. द्वेषमुळे मनातील शांती जळून जाते. संपदा स्वाधीन असूनही ती सुख प्रसवू शकत नाही. अशा वांझ संपत्तीमुळे मत्सराग्नी अधिकच भडकत जातो आणि सर्वस्वाची होळी पेटते. वैराने वैर शमत नाही.

न हि वेरेन वेरानि संपत्तीध कुचादनं ।

- धम्मपदं, १/५.

हा समंजसपणा जीवनरसदायी आहे. विवेक सरला की मनात वैरभाव ठाण मांडून बसतो. संयमाचे बांध तुटून जातात. शमभाव शाबूत असला तर संयमाचे बांध पुन्हा सांधता येतात. पण शमभावाचीची राख करणा-या वैराग्नीला धरबंध राहात नाही. आत्मतत्त्वाची ओळख नसणा-यालाच इतर जीव तुच्छ दिसतात. हा असमंजसपणा जसा पोसवत जातो तसा वैरभाव दृढावत असतो. त्यातून उद्भवणा-या संघर्षात खरा नाश होतो तो मानव्याचाच. आत्मतत्त्वाच्या समान गुणामुळेच समता जन्मास येते. समंजसपणा, सहिष्णुता, मैत्री, उपकार इत्यादी जीवन-साधक तथ्यांचे संगोपन होत राहते. जीवनातील हानी-क्षती संपुष्टात येते. क्षात्रधर्माची साधना जमते. हिंसकवृत्ती व आसुरी प्रवृत्ती जिंकणे हाच क्षात्रधर्माचा स्थायीभाव. याच भावनेच्या शीतल छायेत मानवी जीवनाला शांततेची पालवी फुटते. समाज सुरिथर होतो. विश्वास, मैत्री इत्यादी मानवी गुण एकत्र नांदतात. साधेभोळे, निरुपद्रवी, दीनदुर्बल, असहाय, बाल-वृद्ध इत्यादिकांना जीवन सुसह्य वाटेल अशी सामाजिक अवस्था चालू ठेवणे आणि आकर्सिक अघटितांचा परिहार करणे हाच सामर्थ्याचा खरा विनियोग ! अनर्थाचा परिहार हाच अर्थाचा सदुपयोग. संघर्ष टाळणे, रोखणे व त्यामागील हिंसक वृत्ती मुळपासून नष्ट करणे हाच क्षत्रियाचा बाणा. बलात्कार, मदांधता, सत्तलोलूपता इत्यादी जीवविघातक बाबीना प्रोत्साहन मिळत राहिले तर जीवनदायी तथ्यांवर आघात होत राहतात. अशा वेळी अनुशासनाची दण्डाच्या प्रयोगाची निग्रहणाची गरज भासत असते. म्हणून प्रजेचे पालन व दुष्टांचे निग्रहण हे क्षत्रियांचे कर्तव्य ठरते.

पण या विरुद्ध मार्गाने बळाचा वापर करणे हा अधर्मच. ती क्षत्रियता नसून क्षतिप्रियता होय. म्हणून मानवी जीवनाच्या संवर्धनासाठी, त्यावरील अतिक्रमणाच्या परिहारासाठी, समाजसंस्थांच्या संगोपनासाठी समरप्रसंग उद्भवला असताना, सामादी मार्ग निरुपयोगी ठरल्यावर लढाई करणे मात्र क्षात्रधर्माची विराधना नव्हे. कारण ती लढाई देखील मानवतेची साधनाच असते. त्यामुळे शील, संस्कृती, सधर्म आणि न्याय अशा श्रेष्ठ गुणांचे आपत्तीपासून रक्षण होते. म्हणून अशी लढाई बाधक नसून साधकच ठरते. अशा वीराणुयोगामुळे शत्रूंचा पाडाव करणे, त्यांचे गूढ गाढून टाकणे मुळीच अवघड नाही.

संग्रामतंत्र

अनागसि प्रहर्तुं न ते शस्त्रः । शस्त्राच्या उपयोगासंबंधीचा हा मूलमंत्र सर्वानाच मान्य आहे. म्हणूनच शस्त्र उपसण्याच्या अगोदर प्रत्येकजण, ज्याच्यावर शस्त्र चालवावयाचे असते तो पापी आहे याची खात्री करीत असतो. निदान त्याला पापी ठरविण्याचा प्रयत्न तरी खासच करतो. असा प्रयत्न कदाचित चूक असेल किंवा अधुरा असेल पण पाप घडले नसताना स्वच्छंदपणे किंवा केवळ बळ अधिक आहे म्हणून कोणीही शस्त्राघात अगर दुसरा कसलाही प्रहार करण्यास सहसा धजत नाही. अहिंसा देखील अनागसताच होय. कारण हिंसेलाच पाप, आगस, क्षती किंवा हानी असे संबोधतात. पण दुस-याच्या पापाची कल्पना स्वैर नसावी. पापाचे स्वरूप नियतच असते. स्वैर शत्रुबुद्धीच मुळी पापी असते. अहिंसा म्हणजे कोणतेही पाप टाळणे होय. घाताच्या संदर्भात बघ्याची भुमिका घेणे नव्हे ! अहिंसा केवळ स्वसंरक्षणाचे तंत्र नव्हे तर समाजहिताचा व मानव्याचा सनातन मंत्र आहे.

क्षत्रियांच्या सामर्थ्यवादाचे विवरण करताना प्रहरणांचा अव्हेर मुळीच केलेला नाही. पण प्रहरणातील मूलमंत्र जपण्याचा प्रयत्न मात्र प्राणपणाने केलेला आढळतो--

ण हि कुट्टिओ ति सूरो, किंतु पढमं जो ण पहरइ ।

- कुमारपालप्रतिबोध 3,

शीलवतीदृष्टान्त.

केवळ हाणामारीवरुन कोणीही शूर ठरत नाही. तर जो प्रथमतः प्रहार करीत नाही तोच शूर होय. यास्तव आक्रमण नव्हे तर संरक्षणच सामर्थ्यवादाचे आद्य तत्व ठरते. अशी श्रधा बाळगण्यात जीवनमूल्ये आणि जीवनातील मांगल्ये पुष्ट होतात. या तत्वाला अनुकूल वर्तन केल्यास सामाजिक जीवन संपन्न व सुखी होते. म्हणून या मानवी श्रधांचा आणि आचरणांचा आदर भरतसंस्कृतीने आदिम काळापासून अव्याहत केला आहे.

जैनाचारातील विरक्तीचाही अर्थ गैर स्वीकारण्यात काहीच तथ्य नाही. विरक्ती म्हणजे पापाची, गुणहानीची, क्षतीची भावना सोडून देणे होय. मग ती हानी वैयक्तिक असो किंवा सामाजिक असो; अंतर्गत असो वा बाह्य असो; गुप्त असो वा व्यक्त असो. कोणत्याही प्रकारच्या क्षतीपासून स्वतःचे व इतरांचेही संरक्षण करणे हा क्षात्रवृत्तीचा आत्मा होय. म्हणूनच अहिंसा व क्षत्रियता एकत्र असू शकतात एवढेच नव्हे तर त्यांचा आत्माच मुळी एक आहे. यास्तव अहिंसेमुळे क्षात्रवृत्ती मंदावते असे म्हणणे ही स्वतःचीच प्रतारणा होय. ती केवळ मात्सर्याची मळमळ, वाचेची वळवळ आणि नाकर्तपणाचा विरंगुळा होय. कार्याची तळमळ नव्हे !

आक्रमण देखील हिंसाच आहे. तिचे निराकरण करणे, कल्याणकारी व्यवस्था प्रस्थापित करणे म्हणजे अहिंसेचे पालन करणे होय. केवळ क्रौर्यकर्माला पराक्रम किंवा क्षात्रतेज समजणे मोठी भूल होय. गुणाची चाड व अवगुणाची चीड व्यक्त करून त्यासाठी झटत असताना काटकपणा व सहनशीलता धारण करण्याची क्षमता असणे म्हणजेच क्षमावृत्ती होय. नामर्दपणाने आघात गिळून टाकणे क्षमा नव्हे. क्षमा ही सामर्थ्याची माता आहे. म्हणूनच क्षमा वीरस्य भूषणम् । असे म्हटले आहे. शत्रूवर तुटून पडणे, कार्य तडीस नेण्यासाठी तडफ, त्वेष, आवेश, धडाडी बाळगणे आणि युवराज नेमिनाथांप्रमाणे चढाई करण्याचे नेतृत्व स्वीकारणे (हरिवंशपुराण, सर्ग ५१) अशा सर्व क्षात्रगुणांचा अंतर्भाव जैन क्षत्रियतेत एकवटलेला आढळतो.

म. गांधीजीचा सत्याग्रह म्हणजे एक महान युद्धतंत्रच होते. स्वतः निःशस्त्र अवस्थेत असूनही शस्त्रास्त्रधारीना जिंकण्यासाठीच ते अवलंबिले होते. त्यात जयही मिळाला. केवळ

शस्त्राच्या तीक्ष्ण धारेला मानवी बळी देणे म्हणजे युध्द करणे नव्हे. शत्रूंना त्यांची शस्त्रे वापरु न देता मघार घेण्यास भाग पाडणे हे केवढे मोठे युध्दतंत्र ! यापरते उपादेश काय आहे ? हे युध्दतंत्र वावगे असते तर शस्त्राचा पुरस्कार करणा-या वीर सावरकरांनी निःशस्त्र प्रतिकार करण्यासाठी भागानगरचा कार्यक्रम स्वीकारलाच नसता. ब्रह्मदेशातून केलेल्या भाषणात नेताजी सुभाषचंद्रांनीही गांधीजीच्या धोरणाला उघड मान्यता दिलेली आहे. प्रसंगानुरूप मार्गानेच सुग्रीवसेनेल रावण जिंकता आला. या प्रसंगानुरूप मार्गामुळे कुणाचीही क्षात्रवृत्ती हीन ठरत नाही. तरी पण अशा प्रकारांना शस्त्रवादी, केवळ निरुपायाने स्वीकारलेले एक युध्दाचे धोरण, असे मानतात व आपद्धर्म म्हणून त्यातील मंत्राकडे दुर्लक्ष करतात. ही तत्त्वच्युती होय. सनातन तत्वे नियत असल्याने त्यांचा उपयोग व्यवहाराप्रमाणे निश्चयमार्गातही करता येत असते. अहिंसा, क्षमा या तत्त्वांचा उपयोग आत्मविकासाच्या मार्गातही होतो म्हणून काही ती केवळ संन्यासासाठीच असतात असे नव्हे. संन्यासमार्गात ज्याचा उपयोग होतो त्याचा व्यवहारात त्यागच करावा असे नाही. नाहीतर अमृततुल्यच नव्हे तर लौकिक जीवनातील एकमेव अमृत असे ज्ञानही त्याज्य ठरेल !

पुरुषब्रत

सर्व क्षत्रिय महान जीवनवादी असतात. बाह्य समृद्धी व मानसिक समाधान या दोन्ही अंगांची ते साधना करतात. जीवनोपायांची कमतरता आणि अतिरेक या दोन्हीमुळे जीवनस्वास्थ्य बिघडते. मानसिक विकार आणि शत्रुत्व भावना बळवतात. तेव्हा जीवनातील समतोलपणा सांभाळणे कठीण असते. मात्र ते सांभाळण्यासाठीच खरे क्षत्रिय सर्व अर्थाने पात्र आणि सर्वच क्षेत्रांत समर्थ असतात. आणि जीवनातील स्वास्थ्य सांभाळण्यासाठीच आपल्या सामर्थ्याचा विचारपूर्वक उपयोग करतात. सामर्थ्य असले तरी ते शत्रुभावना बाळगीत नाहीत. ते रोगाचा नाश करतात, रोगीजीवाचा नव्हे ! मात्र क्षमता, उदारता इत्यादी मानवी धर्म पाळत असले तरी ते रोगाकडे काणाडोळा करीत नाहीत. संग्रामनीतीमध्ये अपाय टाळण्यात ते अत्यन्त दक्ष असतात.

अनपायमयैस्तैरुपायास्त्रैर्निरंतरम् ।

युध्दवा युध्दवा विजेतव्यास्तदमी वैरिणो नृभिः ॥

- त्रिषष्टि ० चरित, १/३/८३२.

परंतु त्याच वेळी अविवेकी आक्रमकांकडून पराभूतही होत नाहीत. दया ही आपण करावी मात्र स्वतः दयेची भिक्षा मागू नये. पराधीनतेत श्रेष्ठ जीवन जगता येत नाही. म्हणून स्वतःच्या पुरुषार्थसिध्दीमध्ये सदैव तत्पर असावे--

जीवितातु पराधीनाज्जीवानां मरणं वरम् ॥

- क्षत्रघूडामणि, १/४१.

कातडी बचावण्याच्या मागे न लागता क्षत्रियाने किर्तिधनाने समृद्ध होण्याचा प्रयत्न करावा. कारण शरीरापेक्षा यशोधन श्रेष्ठ आहे. विजयामध्येच जयश्रीचा लाभ होतो. ही यशःश्रीची लढाईच महान फळ प्रसवणारी असते-

कलेवरमिदं त्याज्यम् अर्जनीयं यशोधनम् ।

जयश्रीर्विजये लभ्या नाल्पोदकर्त्त रणोत्सवः ॥

- महापुराण, ३५/१४४.

शौण्डीरदोषां समरेष्विदं हि पुरुषव्रतम् ॥

- त्रिषष्टि ०, १/५/३३९.

यावरुन जैन क्षत्रियांनी रणोत्सवासंबंधी व त्यातील पुरुषव्रतासंबंधी कोणता दृष्टीकोण बाळगावा याचे स्पष्ट ज्ञान होते. मात्र ते स्वतःच्या अतुलनीय सामर्थ्याचा उपयोग योग्य कारणासाठी व योग्य ठिकाणीच होईल याची दक्षता पूर्णपणे घेतात. आपल्या शस्त्रास्त्रांची मर्यादा सांभाळून असतात. पूर्ण विचारांतीच त्यांचा उपयोग करतात-

यः शस्त्र-वृत्ति-समरे रिपुः स्यात्

यः कण्टको वै निजमण्डलस्य ।

अस्त्राणि तत्रैव वीरा: क्षिपन्ति

न दीन-कानीन-शुभाशयेषु ॥

- यशस्तिलकचम्पू (उत्तरार्ध), आ० ४,

निर्णयसागर (१९०६), पान ९६.

जो शस्त्रज्ज होऊन रणांगणात उभा ठाकला आहे, पायात बोचणा-या काटयाप्रमाणे जो स्वदेशाला त्रासदायक ठरला आहे अशाच शत्रूवर शस्त्र उगारणे हा वीरांचा धर्म आहे. दीन-दुबळे, असहाय आणि त्यांचा आशय शुभ असतो अशा जीवांवर मुळीच नव्हे !

या ठिकाणी निजमण्डलाची अट फार महत्त्वाची आहे. त्यामध्ये दुस-याच्याही स्वातंत्र्याची कदर बाळगलेली आहे. प्रत्येक परराष्ट्राच्या बाबतीत शत्रुत्त्वाची कल्पना केली तर रणांगणाला गगनांगणही पुरणार नाही. आणि जीवनापेक्षा मरणानेच जग व्यापून जाईल ! याच सैधदान्तिक आधारामुळे जैन क्षत्रियांनी परराष्ट्रावर कधी आक्रमण केले नाही जगा आणि जगू द्या हा मन्त्र त्यांनी समर्थ असूनही सर्वच क्षेत्रांत पाळून दाखविला. हा मानवी आदर्श महान नव्हे काय ?

सतत जागृती

आपण दुस-यासंबंधी हितबुधी धारण केली तर त्यांच्या मनातील शत्रुभाव नष्ट होईलच याची खात्री नाही कारण तो त्यांच्या संस्काराचा प्रश्न असतो. असे काही परकीय शत्रू जिवंत असले तरी त्यांच्या संबंधी हीनबुधी बाळू नये. आणि आपल्याही हिताला धोका पोहोचू देऊ नये. आपण नेहमी सावध राहिले की काम भागते. अशी जागृती संपली की नाश ओढवलाच. रणोत्सव नसतानाही अशी जागृती सतत धारण करणे एक कठीण व्रत आहे. तरी त्या व्रतपालनात आपल्याला जाग येते म्हणून शत्रुंच्या अस्तित्वाचाही आपल्यावर न कळत उपकारच होतो-

जीवन्तु मे शत्रुगणाः सदैव

येषां प्रयत्नेन निराकुलोहम् ।

यदा यदा मां भजते प्रमादः

तदा तदा मां प्रतिबोधयन्ति ॥

माझे शत्रु नेहमीच जिवंत राहोत. त्यांच्या विरोधी हालचालीमुळेच मी सदैव सावध राहात असल्याने माझे क्षेम-कुशल वर्तते. जेव्हा जेव्हा माझ्या ठायी प्रमादी अवस्था निर्माण होत असते तेव्हा तेव्हा ते मला करीत असतात !

मात्र अशा प्रमादाचा व रणोत्सवातील विलंबाचा परिहार करताना हेमचंद्रांनी तीव्रपणे कानउघडणी केली आहे-

उपेक्षितव्यो न परः स्वल्पोप्यामयवद् यतः ।

तदद्यालं विलंबेन यतध्वं तज्जयं प्रति ॥

- त्रिषष्टि ०, १/५/१३.

जैन क्षत्रियसंस्था सामर्थ्यशाली असून जीवनातील सर्व कलांगांनी परिपूर्ण आहे. सामान्य जनता ७२ जीवनकलांगांपैकी काही थोड्याच कलांचा अंगीकार करू शकते. आणि त्या बहुतेक सर्व जीविकानुवर्ती असतात. तर क्षत्रिय समग्र कलांचे जे दोन सरदार, त्यांचेच अधिपती बनतात. म्हणून ते कोणत्याही आपत्तीने खचत नाहीत किंवा संपत्तीने उन्मत्त होत नाहीत. हा वीरयोगी संग्रामयोगाने कितीही संतप्त झाला तरी तो पळून जात नाही. प्रशमभाव हाच त्याचा मूळधर्म असतो. वातावरणातील कालुष्यामुळे पाणी कितीही तापले तरी शीतलता हाच त्याचा स्थायीभाव असतो. अशाच प्रशमभावाच्या योगाचाराला वीर्याणुयोग म्हणता येईल ! याच अनुयोगाच्या प्रभावाने जैन क्षत्रिय जगामध्ये अग्रगण्य ठरतात. जग क्षत्रियानुसारी असते तर क्षत्रिय श्रेयानुसारी असतो. तो सदा गुणांच्या अधीन राहतो. मात्र परबलापुढे हार जात नाही. निर्बलांवर बळाचा वापर करीत नाही. वीराणुयोगाच्या तंत्राने तो सर्व सुखी जनांमध्ये ज्येष्ठ व श्रेष्ठ ठरतो. अशा वैचारिक जीवन-व्यवस्थेचा पाया नाभिराजांनी घातला. त्यावर आदिराज ऋषभांनी शुभंकर जीवनमंदिर उभे केले. आणि त्याच्या शिखराची पूर्ती केली भरत-चक्रीने. दण्डशासनाचे जनकत्व, चक्रत्वाचे

स्वामित्व आणि भरतेश-वैभवाचे भोक्तृत्व अन्वर्थक करून त्याने समाजव्यवस्थेचा आणि ऐहिक सुखाचाही कळस गाठला.

दिव्यत्वाची प्रचिती

हा क्षात्रयोग एक असिधारा व्रत आहे. बळाचा स्वाभिमानासाठी विनियोग हा एक महान विवेक होय. हे एका उदाहरणाने स्पष्ट करता येईल. चक्रवर्ती भरताच्याच कारकीर्दीतील एक घटना-

एकदा भरतचक्रीचा सरसेनापती जयराज व भरताचा ज्येष्ठ पुत्र युवराज अर्ककीर्ती यांचा काशी देशाची राजकन्या सुलोचनेच्या स्वयंवराच्या निमित्ताने परस्परात खटका उडाला. सुलोचनेच्या अभिलाषेने अर्ककीर्ती युध्दास उभा ठाकला. तिने तर जयराजाल वरले होते. अशावेळी चक्रवर्तीच्या बलाढय सेनापतीने आपल्याच युवराजाच्या विशंग सेनेशी लढाई करावी का? कशी करावी? यात आत्मनाश किती व स्वाभिमान किती? हा एक प्रकारे स्वामिद्वोहच ! त्याचा परिणाम स्पष्ट होता. एकनिष्ठ सुलोचनेला देऊन टाकणे किंवा स्वामिद्वोह पत्करणे दोन्ही क्षात्रतेजाला घातकच.

पुष्कळ क्षत्रिय वीरानी व स्वतः काशराजाने जयराचा पक्ष उचलून धरला व लढण्याचा सल्ला दिला. सुलोचना आता केवळ एक कन्या नव्हती. ती जयराजाची नियोजित वधू होती. तिचे दान करता येत नव्हते की दुर्लक्षणी करता येत नव्हते. तशी दुष्कीर्ती क्षात्रतेजाला स्वीकार्य नव्हती. तेव्हा त्याने मनातून कीर्तीच्या नाशापेखा मूर्तीचा (देह) नाश अंगीकारला. त्याचे मित्रगण तर लढाईला उत्सुक बनले. तेव्हा त्याने मित्र राजाना दटावले की युध्दासाठी तुमची काय गरज आहे? सामर्थ्याला वाण नाही. तुमच्या निष्ठेबद्यल संतोष आहे. तुम्हाला यात भाग ध्यावयाचा असेल तर यातून सर्वाचेच हित साधेल असा मार्ग काढा. कापाकपीच करावयाची तर मी एकटाही समर्थ आहे. युध्दाचे आव्हान स्वकारू न मीही कृतकृत्य होण्याचे उरविले आहे. तेव्हा तुम्हीही हिसाधनेला मदत करा. या विवेकाचा परिणाम असा झैल की अशा प्रसंगी सर्व सैन्याचा उपयोग सर्वनी निषिद्ध मानला. आणि छलवादाचा प्रयोग करणाऱ्या अर्ककीर्तीच्या

सल्लागरालाच गिरफदार करण्यात अले. जेव्हा जी हातधाई घडून आलली तीत अर्ककीर्तीचा पक्ष हरला.

मात्र भरतचक्रीचा विवेक जागृतक होता. त्याने जयकुमार सेनापतीला सन्मानाने बोलावून घेतले. तेव्हा झाल्या गोष्टीवर प्रकाश पाडताना जयकुराने म्हटले- ‘स्वामिन! जर युवराजाच्या सेनेन आम्हाला सर्व बाजूनी वेढले तर प्रतिकार करणे आमचा धर्मच आहे. मी स्वामिद्वारे ह मुळीच केला नाही. महाराज! आपणही स्वाभिमानाला जपता व त्याच्या रक्षणसाठीच लोकशसन करता. परंतु स्वामीच्या सेनेकडूनच सेवकाच्या अभिमानाच्या बळी घेण्याच्या प्रयत्न इ आला तर आमचा संरक्षणकर्ता कोण? सेवकाची मानखंडना होऊ नये म्हणून स्वामीनीच दक्षता ध्यावयाची असते. उलट सेवकाच्या पत्नीचीच अभिलाषा स्वामीनी बाळगली तर धर्म कोठे उरला? बरे, युधातून पळून येऊन राजाजवळ रडगाणेगाणे दंखील वीराचा धर्म नव्हे. म्हणून मला लढण्याचा मार्ग अनुसरावा लागला. ’

क्षत्रियानुयोगाचे कार्य हे असे आहे. वीराणुयोग एक दिव्यतीर्थ आहे. तेथे बाम्हाचार पाळण्यापेक्षा गुणानुराधनाच महत्तवाची असते. हा अनुयोग उपचारातीत आहे किवा उपचाराधीन आहे या चा निश्चय अक्षरबद्ध करता येत नाही. व्यावहारिक जाणिवाच्या पलीकडे जाऊन इंद्रियातीत संज्ञेनेच तो जाणंता येतो. म्हणून येथें अतिशयतेची किवा दिव्यत्वाची प्रचीती आवश्यक आहे! ही प्रचीती जयाना लाभत नाही असे निव्वळ शस्त्रधारी क्षत्रिय आपल्या सत्तेमध्ये इतके दंग होतात की ते अवचिराने नाश ओढवून घेतात. त्यांना तोल सांभाळता येत नाही. अखेर ते मानवी कर्तव्याला मुकतात. आणि न्याय शासनाचे पाव कार्य त्यांना निभत नाही.

हेयोपादेय बुध्दी

या भव्य वीराणुयोगाच्या दिव्य तीर्थाला ज्य गुणाच्या प्राणप्रतिष्ठेची गरज असते अशाची आराधना ग्रंथपरंपरेत अखड आढळते. महापुराणतील ४२ व्या पर्वाचा आणि भरतेशवैभवातील कविवाक्यसंधीचा उल्लेख या ठिकाणं समयोचित वाटतो. त्यातील क्षात्रधर्मानुसारी गुणवर्णन रोचक आहे. त्याच प्रमाणलीतील काही महत्त्वाच्या गुणाचा परिचय देणे प्रसंगोपत्तच ठरले!

बौद्धिक पावित्र्याचे रक्षण करणे वाटते तितके सोपे नाही. विनाशकाले विपरीत बुद्धीः । हा अधःपतनाचा तोल मीमी म्हणणाऱ्या महापुरुषानी ऐन प्रसंगी सांभाळता येत नाही. आधी बुद्धी चळते मग समृद्धी पळते! ही अनवस्था नको असेल तर सन्मतीची आराधन सतत केली पाहिले. विवेकाची कास धरली पाहिजे. विवेकाच्या प्रभावानेच विनाश टळून सर्वकष जयाची सिध्दी तडीस जाते. विवेकामुळैच विषयोपभोग, राजयोग, आत्मयोग, रागरसिकता, विरागता, शृगार, तपश्चर्या, सहजीवन, संग्रामसिध्दी व आत्मसिध्दी अशा परस्पर विरोधी भ्रांसणाऱ्या सर्व गोष्टी साधूंता येतात. विवेकाच्या प्रभ्रांनेच राज्योग्याचे शारीरिक भोग शरीरापुरतेच मर्यादित राहतात आणि मन मात्र निरासक्त राहते.

इहलोकसंवंधी प्रेयाचा आणि समृद्धीचा मूलाधार संपत्ती आहे. पण सम्पत्तीचे मूळ धर्मच असल्याने भोगाची प्रणली मात्र श्रेयस्करच असावी. श्रेय सम्यक्त्वावर आधरित असल्याने उत्तम पुरुष सम्यक्त्वमतूल धर्माला अंतर देत नसतो. धर्मांगचरणात साधेपणाने वागणे आणि प्रजापालन हितैषी असते हे उत्तम कुलोत्पन्न क्षत्रियाचे लक्षण आहे. संग्रामप्रसंगी बेडर तर पापप्रसंगी डरपोक, मिथ्याचाराच्या संदर्भात अज्ञानी, धर्मपालनात अविचल आणि कलासाधूंनेत रसिक असणे हा राजधर्म आहे. अविवेकी भोग हा भोग नसून भवरोग आहे. मात्र विवेकपूर्ण भोग धेणारा राजा केवळ भोगी नसून भोगयोगी ठरतो. असे निमर्ळ जीवन जगणे एक दुःसाध्य कला आहे. पुरुषाच्या ७२ कलामध्ये श्रेयस्कर जीवन योग आणि आत्मोद्घार या दोन कला इतर सर्व कलाचे सरदार आहेत. या दोन महान कलामध्ये पटू असल्याशिवाय राजा राजपदावर शोभू शकत नाही.

देहानुसारी भोगबुद्धी बाळ्याल्यानेच आत्माकडे दुर्लक्ष होत असते. तो देह मात्र आत्म्याचीच पैदास आहे. ती पैदास उत्तम व श्रेष्ठ हवी असेल तर त्या आत्म्याचा व आत्मगुणाचा विचार अटल आहे. शरीरपोषण बंद न करताही त्या आत्म्याचा विचार सैदव करत राहणे हा विवेक साधनेचा उत्तम मार्ग होय. अंतरंग विज्ञानच उपादेय असून कल्याणपर आहे. भोगानी शरीर पुष्ट होत असले तरी उत्तम शरीराची प्राप्ती होणे आत्म्याच्या प्रभावावरच अवलबून आहे. आत्म्याशिवाय शरीराचे अस्तित्व सुतराम अशक्य आहे. म्हणून आत्मपोशणशिवाय शरीरपोशणाची अपेचा व्यर्थ आहे. म्हणून आत्मपोणा विद्याच अमृतमय विद्या होय. उत्तम

विवेकाशिवाय अशा तथ्याचा बोध होणे असंभवनी आहे. मत्र विवेकपूर्ण भोगी भवरोगी न होता शिवयोगी बनतो. सकाम भोग आथ निष्काम भोग यातील फरत कळणे विकाधीन असते. दग्धबीज पेरु नही अकुरत नाही त्याप्रमाणे दग्धराग भोगी भेगत असूनही त्यचा भवाकुर पालवत नाही. नागलोकात निवास करू नही गरू डाला सर्पविषाची भिती शिवत नाही विवेक भगयोगने अत्मज्ञानीचे नुकसन होत नाही. विवेक हा उभ्यपक्षी कल्यणसाधक आहे.

भीती सर्वानाच असते. पण त्या संज्ञेला बळी पडून जिकडे तिकडे शत्रुत्वच कल्पणे ही गुणाची विराधना आहे. ती केवळ हतबुद्धी आहे, हितबुद्धी नव्हे! हानी-क्षतीचे मूलस्थान म्हणजे मरण असून त्या मरणावरील जयच सिध्दविजय होय. त्याची प्राप्ती हीच खरी संपत्ती आणि मानव्याची सिध्दी होय. उडत्या पतंगाचा दोन सांभाळ्ला नाही तर त्या पतंगाची जी दशा होते तीच विवेक सुटल्याने जीवनाची होते. संपत्ती, सामर्थ्य व सत्ता यामुळे जो उन्माद चढतो त्यावर विवेक हा एकच उपाय आहे!! अशा कल्याणपर जीवनाचे परिपूर्त ज्ञान म्हणजेच खरा अयुर्वेद! विवेकी जीवनाची प्राणप्रतिष्ठा भरतचकीरीने साधली म्हणून त्याला आयुर्वेदो नु मूर्तिमान (भरतेशवैभव, भोगविजय, कविवाक्यसंधिः) असे म्हटले आहे. भोगी असूनही योगीपण सांभाळणे, इंद्रियसुखाबरोबरच आत्मगुणाचा अनुभव चालू ठेवणे हे एक अदभुत सामर्थ्य आहे! ते मत्यनुपालनाच्या साधनशिवाय दुर्लभ आहे.

मत्यनुपालन म्हणजेच हितबुद्धीची साधना हंसक्षीर न्यायाप्रमाणे अहितातून हित वेचून ध्यावे लागते. या वेचक बुद्धीलाच विवेक किंवा सन्मती म्हणतात.

मतिर्हिताहितज्ञानमात्रिकामुत्रिकार्थयोः ।

-महापुराण, ४२/३१.

ऐहिक आणि पारलौकीक हिताहितात्मक तथ्याचे ज्ञान म्हणजेच सन्मती. अविद्या, संभ्रम, मोह इत्यादी संक्लिष्ट भावरिथ्तीचा परिहार केल्याने सन्मतीचा धारणा होते. ही तत्वबुद्धी न ढळू देणे म्हणजेच मत्यनुपालन होय. राजयोगाचे यथार्थ ज्ञान झाल्याने ऐहिक तथ्यासंबंधीचा संभ्रम नष्ट होतो तर अरिहंतप्रणीत धर्माचा बोध झाल्याने ऐहिक आणि पारमार्थिक श्रेयतत्त्वामध्ये बुद्धी

स्थिरावते. क्षत्रियतीर्थाची स्थापना करणाऱ्या ऋषभनाथाचे अनुकरण केल्याने महान पदाची प्राप्ती होते. अशा क्षत्रिय श्रेष्ठाची परंपरा म्हणजेच आपली आप्त-परंपरा. सर्व दोंषानी रहित व सर्व अतिशय गुणानी सहित असणे हीच खरी प्रभूता. म्हणून आप्तप्रणीत क्षात्रधर्माची इच्छा असणाऱ्यानी हतसुखानुकारी तुच्छ विचारपरंपराचा परिहार करावा. ऋषभाशिवाय वेगळी प्राणाली म्हाणजे परवंश समजावा. आत्हितरहित विचारांचा त्याग करू न मत्यनुपालनाची साधना करावी. कारण त्यामुळे क्षत्रियामये स्वरक्षणाची व भूमिरक्षणाचीही पात्रता निर्माण होते. आणि त्यांचा क्षात्रधर्म अक्षत राहतो. बुद्धिभेद झाला की जीवन पंगू बनते. दुसऱ्याच्य मदतच अपेक्षा निर्माण होते. परन्तु मत्यनुपालन दृढ असेल तर बुद्धीचा स्थम वाढतो. पराक्रम, वीर्य इत्यादी गुण बळवतात व ते स्वयपूर्ण होतात. त्यामुळ ता क्षत्रियजगामय अग्रपदी रिजमान होते.

सुखभावना ही जीवनातील प्रमुख भावना होय. प्रत्यक्ष व्यवहारात आपली सुखे इंद्रियांनी मर्यादित म्हणजेच परतंत्र व पराधीन आहेत. ही पराधीनता अतरंगातच विद्यमान आहे. वीर्यगुणही असाच पराधीन बनला आहे. त्यामुळे अनंत वीर्याची प्राप्ती होत नाही. आपले इतर सर्व गुण व सामर्थ्येही पूर्णपणे प्रगट होण्यात होतात ते शरीरही वय, वाढ, रोग, अपघात, उपधात इत्यादी आपत्तीच्या अधीन राहून शेवटी शीर्णच होत असते. आपले सुख, गुण, सामर्थ्य इत्यादी सरसर्वस्वच पराधीन आहे, ते स्वाधीन करू न घेणे उत्तम पुरुषाचे लक्षण आहे. त्या सर्व गुणामध्ये जी हीनता आली आहे ती नष्ट करू न त्यांची वृद्धी करण्यातच पराग्रमाची सिध्दी आहे. सर्व प्रकारची अधूनता नष्ट करू न स्वगुणाची पूर्ती करू न घेणे म्हणजेच संपूर्ण स्वातत्र्य!! या मौलिक विचरापसून परावृत न होता जगातील सर्व परंपरा पारखून, आपल्या चैतन्यला हानीकारक मतप्रणाली बुद्धबळाने जिकून, जो कोणतयाही गुहानीपासून स्वतन्त्रे व दुसऱ्याचेही संरक्षण करतो तो क्षत्रियश्रेष्ठ ठरतो. त्याच्या चारही पुरुषांची सिध्दी होते--

अशेषश्पुरुष षार्थाना निष्ठा परमसिध्दता ।

-महापुराण, ४२/१०७.

आपली हीनता टाळण्यासाठी अन्यथा मताचा मोह टाळावा कारण मतान्तरेषु दोऽस्थित्यम ।
(महापु. ४२/१११). यासाठी आपल्या बुद्धीची स्थापना सन्मार्गात करावी.

क्षत्रियतीर्थ

कृतयुगाच्या प्रांरंभकाळी पहिली समस्या उपजीविकच्या संदर्भात निर्माण झाली. त्याच अनुषगाने मानवाची मनोवृत्ती विकारयुक्त झाली. त्यातून अनेक नवे प्रश्न निर्माण झाले. ते सोडविण्याचा मार्ग् शोधवा लागला. त्यातून अनेक नवे प्रश्न निर्माण झाले. ते सोडविण्याचा मार्ग् शोधावा लागला. दुर्बलांना संरक्षण देण्याची गरज भासली. आदिराज स्वतः लोकत्राता बनले. आणि त्यांनी त्राणक्षम मानवाची एक नवी संस्थां स्थापन केली. त्या संस्थेचे आधारस्तंभ म्हणजेच क्षत्रिय. क्षत्रिय हा जातीयवर्ग नव्हे. सर्वोदय तीर्थ प्रवर्तन करण्यास समर्थ अशा तीर्थकराची उत्पत्ती ज्या रत्नत्रयाच्या प्रभावाने होत असते ते रत्नत्रयच क्षत्रियाच्या उत्पत्तीचे तत्व आहे. म्हणून क्षत्रिय जन्माधिशिठत नात्याच्य अतीत असतात. नृपास्तस्मादयेनिजाः । (महापु, ४२/१५). ते जमातीला अनुसरू न उद्घवणाऱ्या जातयवदाच्य अतीत असतात. त्यांच्या या श्रेष्ठ परंपरेला अनुलक्षूनच क्षत्रियांना लेकोत्तम पुरुष म्हणतात. ते स्वतः न्यायमार्गात अविचल राहून दुसऱ्यानी त्यात रिथर करण्याचे महान कार्य करतात. म्हणूनच त्यांना शासक म्हणतात.

अशा शासक क्षत्रियांचा वर्ग लोकोत्तर ठरतो. जन्म-जातीवर भरवसा न ठेवता ते कार्यानुकूल मानवाची एक स्वतत्र परंपरा तयार करीत राहतात. त्याच परंपरेला क्षत्रियकुल म्हणून प्रसिद्धी मिळाली अहाहे. या क्षात्रधर्मी लोकाची कुलपरंपरा वंशपरेपरेने अखड चालू ठेवण्याचा ध्यास घेणे म्हणजेच कुलप्रणीत तीर्थानुपालन करणे होय. हा क्षत्रियवर्ग गुणरेष्ठ असलयाने त्यानी न्यूनभाव कधीही धारण करू न नये. आपल्यावर इतराचा प्रभाव पढू देऊ नये. दुसऱ्याच्या मागे जाण्याचा दीनपणा स्वीकारू नये. आपलया सत्त्वाला आणि महत्तेला हानी पोहोचू देऊ नये. नाहीतर हीनता प्राप्त होऊन सभोवती अनेक विघ्ने आणि अरिष्टे यांची भुतावळ गोळा होते. आपल्याच परंपरेतील ज्या ज्येष्ठ पुरुषांनी रत्नत्रयाची आरधना पूर्ण केलेली असते. त्या स्वघर्मीय राजर्षीच्या शिवाय दुसऱ्यला श्रेष्ठ किंवा गुरु मानू नये.

अत्मानुपालन

या जन्मातील व पुढील जन्मातील भौतिक, आकस्मिक, आंतरिक आणि दैवी अशा सर्व प्रकराच्या अपायापासून आपल्या जीवाचे रक्षण करणे याला आत्मानुपालन म्हणतात. आत्मानुपालन राज्यपालनापेक्षां श्रेष्ठ आहे. कारण राज्यपालन-क्षमता ही आत्याच्या प्रभावावरच आघारित असते. संपूर्ण जीवीताचे आदितत्त्व आत्माच आहे. आत्म्याच्या गुणाची हानी करणाऱ्या सर्व अपायाचा परिहार धर्मामुळेच होतो. धर्मश्रधेनेच आभीष्ट फलाची प्राप्ती होते. धर्मच इह-परलोकी श्रेयस्कर आहे. धर्माच्या प्रभावामुळेच आनंदाचा अनुभंव मिळतो (महापु. ५/१५). म्हणून आत्मानुपालनामध्ये धर्माचारच मुख्य उपाय आहे. धर्माचाराच्या परिपूर्ततेसाठी सर्वपथ्यकर अशा तपोमार्गाचाही अवलंब करावा लागतो. तपाचे मुख्य लक्षण त्याग आहे. त्यागामुळे यशांचा आणि अभ्युदयाचा लाभ होतो. आणि मनोव्याक्षेप दूर करण्यासाठी ध्यानासारखा दुसराउपाय विद्यमान नाही. म्हणून जो क्षत्रिय आत्मानुपालन साधीत नाही त्याचा अंत दुःखद होतो. जो आत्मानुपालनात पटू असतो तो प्रजापालनामध्ये जन्मोजन्मी यशस्वी होतो.

आत्मानुप्रेक्षा

त्यामार्गाचा प्रत्यक्ष अवलंब करण्यापूर्वी प्रजानुयोगात रत असतानाही आत्मचिंतन सतत जागृत ठेवणे आवश्यक असते. हे चितन जीवननौकेला मार्गदर्शन करीत असते. त्यावरील लखे विचलित झाले की जीवन भटकल्याशिवाय राहात नाही. म्हणून उत्तम पुरुष या बाबतीत सदैव दक्ष असतात. इंद्रदर्शनानंतर एकदा भरतचक्रीने आपल्या दरबारी श्रावकाना म्हटले की तुम्ही सर्वांनी माझ्या घरातच रोज जेवावे आणि मला आपण पराभूत आहात अशी आठवण द्यावी. तेव्हापासून-

ते परमण भुजिचूण रायराय दाहिणहत्थेण समुस्सवेचूण
भणति- जिओ भव ति । ततो चितेइ - मया सागरहिमवेत-
गिरिमेरगं निजिजयं भरह, को मं जिणइ ति । पुणो से
समतीए विचारेतस्य एव मणसि भवइ - सच्चं, जिणति
मम इंदियविसपसतं अणिवारिया राग-दोस ति ॥

-वसुदेवहिंडी, आरियवेयउपत्ती, पान १८४.

परमान्न सेवन केल्यावर ते (दरबारी श्रावक) आपला उजवा हात (आर्शिर्वाद-मुद्रेप्रमाणे) उचलून राजाधिराज भंरतचक्रीला म्हणत असत ‘आपण पराभूत आहात.’ त्यावर त्याच्या मनात- ‘मी तर सागरापासून हिमवंत पर्वतापर्यंत संपूर्ण भरतवर्ष जिकला आहे! मग कुणी बरे मला जिकले आहे असा विचारतरंगत असे. पुनः खोलवर चिंतन केल्यावर त्यांच्या मनाला पटले की, खरेच आहे ! मी इंद्रियविषयामध्ये गढलो असल्यामुळे रागद्वेषरू पी आंतर शत्रूना आवरू शकत नाही. त्यानीच मला जिकले आहे..!!’

हा वीरयोग पाळणारा महापुरुष इतरत्र श्यालाका पुरुष म्हणूनही प्रख्यात आहे. तो तत्कालीन लोकापेक्षा उच्च स्तरावर अधैष्ठित असतो. ही उंची अशा चिंतनाने तरल झालेल्या सम्यगदर्शनाच्या माहात्म्यानेच प्राप्त झालेली असते. सम्यदर्शन धर्माचा प्राण होय. त्याचा प्रभाव वस्तूवर, देहावर, बुद्धीवर, मनावर व आत्मावरही पडत असतो. म्हणूनच सारे चक्रवर्ती राजे ब्रह्य वैभवाकडून आंतर ऋद्धीकडे प्रगती करीत असतात. सौदर्य-संपत्ती-सामर्थ्य-सत्ता या मार्गाने व्यवहारात, विवेक-समता-क्षमता-दया-शांती या मार्गाने अंतरंगात आणि शीलाचारश्रद्धा- ज्ञान-संयमादी मार्गाने आध्यात्मामध्ये, अशा सर्व स्तरांवर त्यांचे व्यक्तिमत्व उंचवत जाते! जेव्हा जीवन प्रवाहात प्रपात तयार होतो तेव्हा कमीत कमी, विद्युत्तेजाची तरी सधना करावी. शरीर तर निश्चित शीर्ण होणारच, तेव्हा त्याच्या प्रसंगाने सम्यक्त्वाची सिध्दी का करून घेऊ नये ! विजेप्रमाणेच त्य सम्यक्त्वाचे अनेक फायदे आहेत. तयमुळे संपदेकडील आपली धाव संपून संपदेची धाव आपलयाकडे वळते.

सम्यसगदर्शन

आध्यात्म म्हणजे जीवनातील जीवतत्त्वाचा शोध. बॅटरीरीचार्ज करण्यासाठी त्यातील अंतर्गत तत्त्वाचा शोध घ्यावाच लागतो. आत्म्याच्या गुणांचा शोधही तसाच आवश्यक आहे. कारण जीवनातील सर्व भोग जन्म-मरणाच्याअडकित्यात सुपारीप्रमाणे पकडला आहे. हा प्रयत्न आदिमकालापासून सर्वत्र चालू आहे. भावनिक, वेचारिक, आत्मिक आणि क्रियात्मक अशा सर्व क्षेत्रांत तो प्रयत्न पवरिव्याप्त आहे. मानवाच्या जीनातील या अंगाचा अवस्तुनिष्ठ इतिहास महाजेच आध्यात्मशास्त्र होय ध्यान, ज्ञान, दर्शन वआचार अशा प्रमुख संबोधन क्षेत्रात ते शास्त्र हाताळण्यात यत असते. सम्यक्त्वपाची महती आगाध आहे--

देवेन्द्रचक्रमहिमानममेयमानं
राजेन्द्रचक्रमवनीन्द्रशिरोऽर्चनीयम् ।
धर्मेन्द्रचक्रमधरीकृतसर्वलोकं
लब्ध्वा शिवं च जिनभवितरुपैति भव्यः ॥

- रत्नकरण्ड०, १/४१.

सम्यक्त्वाच्या प्रावाने अतुलनीय व महिमाशाली शक्रमदाची, सर्व पृथ्वीपतीनाही शिरोधार्य अशा चक्रवर्तिपदाची आणि त्रिलोकातील सारसर्वस्वालाही तुच्छ गणणाऱ्या सर्वातिशायी तीर्थकरपदाची प्राप्तजी होउन मोक्षाचाही लाभ होतो.

त्रिभुवनातील सर्व संपदेला धिक्करण्याची पात्रता जेथे आविष्कृत होते अशा तीर्थकरांचू क्षात्रतेज कोणत्या अर्थानपे कमी असू शकेल ? यापरत्वे श्रेष्ठ सम्यक्त्वाधीन असलयामुळे --

न सम्यक्त्वसमं किंचित् त्रैकाल्ये त्रिजगत्यपि ।

- रत्न०, १/३४.

असे म्हटले आहे. अशा सम्यक्त्वाच्या महतीनेच महापुरषतवाच्या पदाची प्राप्ती होते आणि--

नवनिधिसप्तद्वयरत्नाधीशाः सर्वभूमिपतयश्चक्रम् ।
वर्तयितुं प्रभवनित स्पष्टदृशाः क्षत्रमौलिशेखरचरणाः ॥

- रत्न०४ १/३८.

ते ९ निधी, १४ रत्ने यांचे अधिपत्य मिळवून स्वर्वर्षातील निखिल भूमीवर एकछत्री साम्राज्याचे प्रवर्तन करतात आणि सर्व क्षत्रियांना शिरोधार्य बनतात. सर्वप्रीतीवी सम्यक्त्वधर्माच्या सान्निध्यानेच वैभव प्राप्ती, रक्षण, वृद्धी आणि अनुकूल विनियोग अशी क्षत्रियाची चतुर्धा नीती सफल होत राहते (महापु० ४२/१३-१४). बीजांकुर न्यायाप्रमाणे क्षतित्रयाचे सर्व जनम मंडलाकार बनतात. सम्यग्दर्शन एक स्वयंचलित इष्टचक्र आहे. त्याचा केंद्रबिंदू आत्मा असून त्याचे गुण आन्याप्रमाणे सर्व दिशेने स्फुरायमान होतात. आणि ऐहिक वैभवच परिधाप्रमाणे तयाच्या भोवती सतत फिरत राहते. प्रवज्या-ध्यान मार्गाने या ऐहिक वैभवाचा भेद झाल्यावर तयाचे आत्मगुण सूर्यकिरणप्रमाणे विश्वीर फैलावतात ! हे जाणून जैन क्षत्रिय योगयवेळी प्रवज्या-ध्यान मार्गाचा अंगीकार करतात. तेथेच त्यांच्या आत्मानुयोगाची पूर्तता होते.

संयम-साम्राज्य

सम्यक्त्व म्हणजे आत्मबल. त्यांची प्रेरण मिळाली की तपोयोगातील सर्व साधना सहजतेने साध्य होतात व जीवन आनंदमय होऊन जाते. सनयांस म्हणजे आपली आपल्याच स्वतत्त्वरूप आनंदामध्ये स्थापना. जगातील सर्व धर्म आनंदाचा स्वीकार करतात. भोगी जीवाला केवळ क्षोभशमनाचा आनंद मिळतो. पण तो क्षोभ संपला की आनंदही संपतो. म्हणूनच योगी न संपणात्या आनंदाकडे वळतो. तो ज्ञानानंद मिळवितो. ज्ञान स्वतत्त्व असल्याने त्याला अंत नसतो. ज्ञान म्हणजेच धर्म. जैन क्षत्रियानुयोग ऐहिक भोगाला वंचित नसतो. तो जीवाला चक्रवर्ती पदावर चढवून मगच स्वर्ग-मोक्षाकडे नेताते. वीरयोग काही वैभवाचा प्रतिपक्ष नव्हे. तो फक्त आनंदानुवर्ती असतो. निरामय आनंद मिळविण्याचा प्रयत्न करतो.

वृक्षावरील फळ पिकलयावर वृक्षाचा संपर्क संपत्रे संपत्तीची संप्राप्ती झाल्यावर तिच्या समाप्तीची वेळ आपोआप येऊन ठेपते ती अशीच. ऐहिक गरजांची पूर्ती झाल्यावर जीवनातील

समर्थ ऊर्जा देहाकडून धर्माकडे उड्हुण घेते. शरीरिक गरजांची परिपूर्ती क्षत्रिय जासत समर्थपणे करतो म्हणजनच तो त्या पुढील टप्पा गाठू शकतो. यामुळे राजघराण्यातील संन्यासीची संक्षया फार मोठी आढळते. निलवृत्तिपूर्व वस्था प्रवृत्तिमयच असते. संपदेची प्रापती झाल्याशिवाय कशापूसन निवृत्त व्हावयाचे ? प्रवृत्तिमार्गात लालसा असल्याने दीनपणे जीव धन्नाच्या मागे धावतो. निवृत्तिमार्गी मात्र संपनन असल्याने त्याची धनाभिलाषा गळून पडते व तो गुणविकासाकडे वळतो. पण धनाभिलाषा संपली नसेल तर मात्र तो उन्मत्त होऊन दुसत्यांना पीडा देत देत शेवटी स्वतःही धोका खातो. म्हणून सर्व प्रतिनारायण, वीर असूनही, अशोगमन करतात.

वीराणुयोगाचे खरे फळ आहे ऐश्वर्यसिद्धी ! इंद्रियानुयोगाने किंवा बलानुयोगाने केवळ बाह्य ऐश्वर्याची सिदी होते. पण गुणांच्या ऐश्वर्याची सिद्धी मात्र होत नाही. तयामुळे ऐश्वर्याच्या अपूर्ण साधनेत वीराणुयोगाची पूर्तता नाही. ऋद्धी आणि सिद्धी या दोन्हीच्या संप्राप्तीनेच त्याची पूर्तता साध्य होत असते. गणर्दीशिवाय धनसिद्धी चेतनाहीन बनते. कोणतयाही आत्मगुणप्रमाणेच अनंत वीर्याचीही अंतिम सिद्धी ध्यानाशिवाय होत नाही. दिग्विजयी पराक्रमाने षट्खंडाची राज्यप्रापती झाली तरी तेवढ्यात तृपत न राहता रतचक्रीने ध्यानयोगाने कर्मविजय साधून नवखण्ड राज्याची (नव केवळ-लब्धीची) प्राप्ती करु घेतली. कारण लोकराज्यापेक्षा संयमराज्यातच न संपणारा आनंद असतो याचा विवेक भरतामध्ये जागृत होता.

भ. ऋषभनाथांचा-

अमंदानन्दनिस्यन्द निर्वाणप्राप्तिकारएणम ।

वत्सा : संयमराजयं तद युज्यते वो विवेकिनाम ॥

-त्रिषष्ठि०, १/३/८४४.

उपदेश असाच होता. तो भरतानेही इतर भावाप्रमाणेच मनःपूर्वक अंगीकारला. यासाठीच क्षात्रविद्येपेक्षा आत्मविद्या श्रेष्ठ आहे !

याच आत्मविद्यांची परंपरा जैनाच्या क्षात्रयोगाचारामध्ये अक्षुण्ण राहिली आहे. अमृतचंद्र आचार्यांनी हेच आत्मनिरीक्षणात्मक विंतन आपल्या आत्मानुशानामध्ये पुढील शब्दात व्यक्त केले आहे--

स्वातन्त्र्यं व्रज यासि तीरमचिरान्नो चेद दुरन्तान्तक- ।

-ग्राहव्यात्तगम्भीरवक्त्रविषमे मध्ये भवाब्येर्भवे : || ४९ ||

तू स्वातंत्र्याची प्राप्ती करू न घे म्हणजे किनान्याला पोहोचशील. नाही तर यमरू पी मगरीच्या मुखाप्रमाणे अतिविशाल आणि खोल असलेल्या दुःखमय संसारसागरात फसशील--

आस्वाद्याद्य यदुज्जिन्नत विषयिभिर्व्यावृत्तकौतुहलै-

स्तद भूयाप्यविकुत्सयन्नभिलषस्य प्राप्तपूर्व यथा ।

जन्तो कि तव शान्तिरस्ति न भवान यावदर दुराशामिमा-

-मह: संहर्तिवीरवैरिपृतना-श्रीवैजयन्ती हरेत || ५० ||

-आत्मानुशासनम, श्लोक ४९ व ५०.

हे क्षुद्र प्राण्या! प्रथम भौगाचा आस्वाद मनसोक्त घेऊन कुतुहलता सरल्यावर इतर भौगीजनांनी जे फेकून दिले त्याचीच अभिलाषा तू पर्वीप्रमाणेच पुन्हा नव्याने बाळगतोस. तुला त्याची किळसही येत नाही ! जोपर्यत पापराशीप्रमाणे दुष्ट असणान्या या आशारू पी बलवान सेनेची विजयी पताका तू पायदळी तुडवीत नाहीस तोपर्यत तुला मनःशांतीची प्राप्ती होईल काय?

अविवेकी मार्गाने जाऊन फजिती करू न घेण्यापेक्षा क्षत्रियानी वेळीच सावध व्हावे. आपलया सामर्थ्याचा उपयोग केवळ धनसंग्रहासाठीच करू न नये. ही धनरक्षणातील फजिती टाळावयाची असेल तर क्षत्रियानी ऋषभचा उपदेश व भरताची परंपरा डोळ्याआड करू नये. या संदर्भात क्षत्रियाचे ब्रीद स्पष्ट करताना निसेन आचार्यांनी म्हटले आहे--

यशोधनमसंहार्य क्षत्रपुत्रेण रक्ष्यताम ।

निखनन्तो निधीन भूमौ बहवो निधनं गताः ॥

-महापुराण, ३५/१३०.

जमीन खणून संपत्ती पुरु न ठेवणारे पुष्कळ असतात. पण (त्या धनाचा उपयोग न होताच) ते सर्वजण (फुकट) मरु न जातात. म्हणून प्रत्येक क्षत्रिय पुत्राने कुणालाही हरणं करता येणार नाही अशा यशोधनाच्या रक्षणासाठी आपले जीवित वेचावे. म्हणजे आदर्श व निरामय अशा क्षात्रतेजाची प्राप्ती व क्षात्रधर्माची पूर्ती झाल्याशिवाय राहणार नाही. ऋग्वेदातील शब्दामध्येही क्षत्रियत्वाचा हाच आदर्श आढळेल--

अर्हन विभर्षि सायकानि
धन्वार्हन्निष्कंयजतं विश्वरु पम ।
अर्हन्निदं दयसे विश्वमम्बं
नावाओ जीयो रु द्र त्वदन्यदस्ति ॥

-ऋग्वेद, २/३३/१०.

हे अर्हत! आपण धर्मरु पी बाण, सदुपदेशरु पी धनुष्य आणि अनंतज्ञानरु पी अलंकार धारण करीत आहात. आपणास विश्वातील सर्व वस्तूना ग्रहण करण्यास समर्थ अशा केवळ इतानाची प्राप्ती झाली आहे. आपण या संसरातील सर्व जीवमात्राचे पालक आहात. (क्रेधादिक सर्व शत्रू आपणास वचकून आहेत). आपल्याशी समतुलय असा दुसरा कोणीही वीर्यवान विद्यमान नाही.

खरा क्षत्रिय हा पूर्णाकार जीवनाचा शिल्पकार असतो. त्याच्या त्यागमार्गातही लोककल्याणाची भावना उत्कट असते. लौकीक व पारलौकीक अशा दोन्ही मार्गाचे तो नियमन करतो. त्याचा त्यागमार्ग हा पलायनवादाचा विषय होऊन शकत नाही. पलायनवादाचा व वीर्याणुयोगाचा सुतराम संबंध नाही. उलट तो विजयाच्या समाप्तीचा सोहाळा आहे. लौकीक सुखाचा अंतिम मर्यादा गाठल्यावर अलौकीक सुखाची प्रतिष्ठा करण्यासाठी, त्रिवर्गाच्या पूर्तीनंतर अपवर्गाची सिध्दी करण्यासाठी, मानवधर्माच्या परिपूर्णतेसाठी, आपल्यातील सनातन गुणाच्या

अभ्युदयासाठी क्षत्रिय तपःपूत मार्गाने पुढे सरसावतात. म्हणून त्यांच्या समसरणाल सर्वोदयतीर्थ अशी ख्याती लाभली आहें.

क्षात्रतेजाला शत्रूची उपेक्षा ही चीज अज्ञात असते. अंतर्बाह्य दोन्ही प्रकारच्या शत्रूचा पूर्ण निःपात केल्यानेच त्याच्या राज्यात सदैव क्षेम वर्तते. पराक्रम, भोग आणि त्याग हा क्षत्रियाचा पूर्णकार आदर्श होय. भौग आणि योग यातील परस्पर विरोध टाळणे हाच त्यांचा कटाक्ष. तो भौगी आणि योगी एकाच वेळी असू शंकतो. ही एक सम्यग्दशनसाध्य महत्तम साधना आहे. म्हणून क्षात्रधर्म हा एक अनुयोग आहे. तो धर्म महावीरानंच साध्य होतो. ही साधना ऋभंच्या इक्ष्वाकू वंशात इतकी रु ल्ली होती की त्या वशांतील सर्वच्या सर्व कन्या प्रव्रजया घेत असत--

इक्खागाण वंसे सव्वकण्णा पवयंति ।

-वसुदेवहिंडी, पियंगुसुंदरीलंभौ, पान-२८८

भोगानुयोग

जैन धर्माच्या विचारवलयातील मध्येबिदू आत्मतत्त्व असलयामुळे त्यांच्या तत्त्वविचारचे मौलिक अंग आत्मचितंन आहे. त्याचे फलित आहे आत्मकलयाण. मात्र ते कल्याण स्वार्थमूलक नाही. कारणेनाचे आत्मतत्त्व अंशरू प किवा विभूरु प नसून प्रत्येकी पूर्णतत्त्व-स्वरू प आहे. ते सर्वत्र स्वतंत्रपणे ज्ञानरू प असून सवारभूती अखंड आहे. याच तत्त्वविचाराचा प्रवाह जैन क्षत्रियतेतही अनुस्यूत आहे. म्हणून त्या क्षत्रियतेचा आत्माही वेगळा असून तिचा अवष्कारही तयातून अविष्कृत झाले आहे. जैन क्षत्रियाचा राजभौग आणि इतर जीवनयोग विषयासक्त नाही. विषयाचा भौग इंद्रियाद्वारे घडत असला तरी त्यांनी स्वतःच्या आत्म्याला इंद्रियाच्या अधीन किंवा विषैयाचा गुलाम होऊ दिला नही. आत्म्याचे इन्द्रत्व व्यंजनतः व हेतुतः शाबूत राखले आह. त्यांची कलासक्तीही भोगात्म नसून निर्लेप आनंद-स्वरू च आह. म्हणून क्षत्रियतेच्या विचारधंरेमये कलेच्या हेतूसंबंधी सदिग्धत निर्माण करणारे वद-प्रतिवद जन्मलच नाहीत. निराम अभ्यदान, अनंद, सुसंस्करणाची पूर्तता, स्वतःच्या आत्मगुणाविकासठी अशुभंच रिहार व शुभंचा अंगीकार आशां नियत मार्गाने व्यक्तिविकास साधणे अशाच स्वरू पाच मार्ग त्यांनी चोखाळ्ला

आहे. संरक्षणासठी आक्रमण किंवा आक्रमण हा संरक्षणाच उत्तम उपाय इत्यादी संभ्रम निर्माण होण्यास वावच दिला नाही.

मानवामधील आहार, निद्रा, भूय व मैथुंन या प्रणिजात संज्ञा इतराप्रमाणे क्षित्रियामध्ये तीव्रतेने अविष्कृत होत असल्या तरी क्षत्रियात्वाचा श्रेष्ठत्वापायी त्या संज्ञापूर्तीची मुक्त मुभँ देण्याची कल्पना जैनानी कधीही उचलून धरली नाही. त्या चार देहाधिष्ठित संज्ञा आत्माचे घटक गुण नसलयाने त्याच्या भोग्यवस्तूच्या अतिरेक किवा त्याची स्वीकारात्मक आराधना क्षत्रियाच्याही भोगक्षेत्रात जैनांनी ग्राह्य मानली नाही. त्यामुळेही जैन क्षत्रियता चटकन वेगळी दिसते. संसारी जीव जसा केवळ शुद्ध गुण-स्वरू पात विहरू शकत नाही तसा तो पूर्णपणे देहधर्माधीन होणही इष्ट नाहीस. अंगभूत शक्तीच्या आणि प्रेरणाच्या संयोगामुळे क्षात्रवृत्तीचा जन्म होत असतो. आणि क्षात्रतेजाच्या कार्यषीलतेच्या दिशेवरच सामाजिक समतेचा मूलाधार अवलंबून असतो. म्हणून क्षत्रियाच्या वर्तणुकीचा फार मोठा प्रभंव इतरांवर पडत असतो. सामर्थ्याच्या आणि महत्वाकाक्षेच्या सांधनेतून मिळालेल्या प्रेरणेमुळेच क्षत्रियनी मानवी, दैवी किंवा आकस्मिक अशा सर्व प्रकारच्य क्षती, इती, भीती, इत्यादिकावर मात केली आहे. प्रतिकूल निसर्ग अनुकूल कण्याचा प्रयत्न केला आहे. याच अधंराने सारा समाज उत्तरोत्तर प्रगत व सुसंस्कृत होत अतो.

देहधारणेसाठी भौतीक वस्तूची गरज सर्वानीच भांसते. पण तया गरजेइतकीच अभिलाषा, आवड-निवड, अपेक्षा-उपेक्षा इत्यादी भावना क्षत्रियामध्ये तीव्र असतात. ते समर्थ असल्यामुळे त्यांच्यामध्ये भोगाधिक्याची भावना अधिक जागृत होत असते. विवेकाभावी ते भोगप्रधान व विलासी बनतात. हा विलास मानव्याला घातक असल्याने ते रोखण्याचा कार्य जेन जीवनश्रद्धा सहतेने करणे. योग्य संस्कारामुळे भोगभंवनेचे इतके उदात्तीकरणे होते की भोगाचे रु पान्तरण तयागात होते. म्हणून जैनातील श्रेष्ठ व ज्येष्ठ क्षत्रिय मुनी झालेले आढळतात. तयांची प्रवर्जया अतृप्ती, तिटकारा, द्वेष, चीड, अप्राप्ती, अपात्रता, निदान अशा दुदैवी भावनेतून किंवा घटनेतून उद्घवलेली नसते तर केवळ शुभकर संवेगाच्या आवेगातून हा वेग प्राप्त झालेल असतो.

सक्षम अशा क्षत्रियानाही शाश्वत ज्ञानाची व सुखाची अपेक्षा असल्यास नवल काय?

ण य कुसलकम्मकज्जुज्जम विणा होति जीवलोयम्मि ।

सोक्खाइं हियचितियणमणोरहुप्पाइयासाइं ॥ १११ ॥ . . .

इय एवं हियए भविजूण सब्बेण जीवलायमि ।

कायवो सोक्ख मगिरेण धमुज्जमो पढंम ॥ ११६ ॥

-चउपण्णमहापुरिसचरियं, ५३

पाससामिचरिय, १११ व ११६.

धर्मो हि मूलं सर्वासां धनिधिदसुखसंपदाम ।

-महापु०, २/३३.

जीवाचे कुशल कार्य करण्याचा उद्यम अंगीकारल्याशिवाय मानसिक विचारयमध्ये उत्पन्न झालेल्या मनोरथांची पूर्ती करणाऱ्या सुखाची प्राप्ती होते असे या जगात आढळत नाही. हा विचार लक्षात घेऊन सुखाची अपेक्षा असणाऱ्या सर्व जीवानी धर्माचाराला प्रथम स्थान द्यावे. सर्व प्रकारच्या संपदा, सुख आणि धनातिशय यांचा मूलाधार धर्मच आहे. या दृष्टीने धर्माचार देखील क्षत्रियांचा प्रधान जीवनमार्ग ठरतो.

भोग आणि त्याग या दोहोची परिसीमा गाठण्यास वीराणुयोग समर्थ असतो. तो ऐहिक जीवनाची वा सुखाची उपेक्षा मुळीच करीत नाही. श्रेयाचा मार्ग प्रेयाच्या परिसरातूनच पुढे जातो हे जैनांना पूर्णतः सम्म आहे. सम्यक्त्वच उत्तम श्रेय आहे. त्या सम्यवक्त्वामुळे पूर्ण सिध्दी मिळेपर्यंत सर्व उत्तमोत्तम प्रयाची प्राप्ती होत राहते. भरतसंस्कृतीच्या संदर्भात ऐहिक-पारलौकिकवाद निरर्थक ठरतो. प्रवृत्ति निवृत्तिपर विवादालाही येथे स्थान नाही. यातील कोणताही एक मार्ग हा खरा भ्रंतमार्ग नव्हे. भ्रंतचक्रीची जीवनचंद्रिका समग्र कलांनी सालंकृत होती. असमर्थराच्या पराधीन त्यागामध्ये क्लेश संभवत असले तरी भरताचा त्याग शातिप्रद होता. त्यांचा आत्मा, त्याग व भोग यापैकी एकामध्येच गुरफटून रालिला नाही. तो अतीत होता. सामान्य पदार्थ जगत्यावर राख निर्माण होत असली तरी कापूर जग्यावर मात्र ती निर्माण होत नाही!

कल्याणभोग

हतबुध्दीचा नाश करू न हितबुध्दीच्या प्रेरणेने राजयोग आणि कल्याणभोग यांचा सुरेख संगम साधणे म्हणजेच वीराणुयोगाची सगुणमूर्ती साकार करणे होय. भोग आणि योग हे या वीराणुयोगाचे दोन किनारे आहेत. आणि उत्तम वीर हा भोग किनान्याकडून योग किनान्याकडे मार्ग आक्रमित असतो. तो भोगतटावरील गढळ्पणात स्तंभित होत नाही किंवा मध्यतरीच प्रवाह पतित होउन वाहवला जात नाही. स्वतःच्या कोषल्याने योग्यकिनारा गाठून आपल्या उद्धाराचा मार्ग सिध्दीस नेतो. हाच पूर्ण क्षत्रियानुयोग होय. (१) तरुणीच्या हास्यलहरीत हेलावत असताना आध्यात्मतंत्रंगाचा आस्वाद घेणे, (२) विषयवासना विलसत असतानाही विवेकभ्रष्ट न होणे, (३) राजतंत्रात भ्राग घेऊनही आत्मतंत्राला बाधा न आणणे आणि (४) हतबुध्दीला लगात घालून हितबुध्दी जागृत ठेवणे हा वीरयोगाचा चतुरस्त्रपणा होय. अशा बहुरंगी विवेकाच्या प्रभावामुळे फंदफितुरी, छलवाद, कपट-कूट, वंचनभंग, प्रणभंग, मायचर, विद्रोह इत्यादी अर्निटचारांना वा व मिळ त नाही. भोगयोगामये रत राहूनही जे माक्षयेगाची आराधना करू शकतात त्यच्याशी बरोबरी को करू शकेल ? हितसुख नेहमीच सर्वानुभांगी अते. तर हतसुख दुसन्याच्या दुःखावर अधारित असते. दिवा दुसन्यालही प्रकाशदान करता व स्वतःही प्रकाशांमान असता. असेच तिसुा सर्वगत अते. वीराणुयेग स्वसुखाला व परसुखालाही पोषक असतो.

जैन क्षत्रिय पृथक्कीचे अधिपती असले तरी त्यांची क्षात्रवृत्ती निव्वळ पार्थिव नसते. ती हिसेचा परिहार करीत असल्याने कल्याणवादी असते. अविकारी असल्याने गुणाचे प्रतीक असते. आत्मगुणाशिवाय दुसन्या कशाचीही साधना जैनाना उपादेय नसते. गुणसाधनेची परिपूर्णता व परमावस्था हेच त्यांचे अंतिम साध्य. म्हणूनच जैन क्षत्रियता धर्माशी किवा तदनुरूप प्रेरणेशी मोठया प्रमाणात निगडित असते. क्षात्रवृत्तीची वाढही धर्माच्या परिसरातच झाली असून तेथेच तिचा परिपोशही झालेला दिसतो. जैन क्षत्रियाच्या मनात कल्याणमय भावना अंकुरत असलयाने त्याच्या मनात भौतिकवादापेखा उच्च अशी काही निराळीच चीज बहरलेली असते ! त्यामुळे क्षात्रवृत्ती दिव्यत्वाने भारावून जाते. भौतिक जीवनाचे उदात्तीकरणाला हा जैन संस्कृतीचा उद्येश

आहे. सर्व प्रकारच्य अंतबाहय क्षतीपासून संरक्षण हीच त्या प्रक्रियेतील स्थंयी प्रेरणा आहे. या उदात्तीकण्ठाला दृश्यरु प देत असताना जैनानी शलाका पुरुषत्वाचा कळस गाढला आहे. त्यांनी जगाला दिलेली ही क्षात्रतेजची उदात्त देणगी महत्तम आह. जैनाना ऐकि प्रकर्षाची अभिलाषा नसे य आरोपाच परिहार करण्यास जे शलाका पुरुषाचा जीनक्रम सर्वस्वी समर्थ आह. त्यांनी हस्तगत केलेला भरतेश वैभव्या कळस सर्वोच्च आहे.

समाजानुयोग

सामर्थ्य, सदाचार, संयम अशा मानवी गुणावरच वीराणुयोग आधारलेला असतो. अशा वीराणुयोगाच्या साधनेने समाजाचा योगक्षेम साध्य होऊन त्यात मांगलयाची प्रतिष्ठा करता येते. समाजप्रिय मानवाला सहप्रवृत्ती पोषक असतात. सहप्रवृत्तीच्या साधनेसाठी सहभोगही विकसित करणे आवश्यक आहे. स्वास्थ आणि समर्थ सहकारी वृत्ती पोसवण्यासाठी सहिष्णुतेचा अंगीकारही तिकाच महत्त्वाचा आहे. या सर्व समाजानुकूल गुणामध्ये जो अधिक कार्यशिल असतो तो समाजाचा नेता बनतो. त्याला वीराणुयोग साधतो. म्हणून वीराणुयोग म्हणजे सहयोगाचे एक उत्तम उदाहरण होय. महापुराणामध्ये अशा सहयोगाची कक्षा पुढील शब्दात व्यक्त केली आहे--

स्वदुःखे निर्दृष्टारंभाः परदुःखेषु दुःक्षिताः ।

निर्व्यपेक्ष परार्थेषु बद्धकक्षया मुमुक्षवः ॥

-महापुराण, ९/१६४.

जैन क्षत्रिय मोक्षार्थी असूनही स्वतःच्या दुःखाच्या निवारण करण्यामध्ये निष्ठुर राहणे, मात्र त्याचवेळी दुसऱ्याच्या दुःखाशी एकरु प होऊन व्यथित होण आणि परोपकारामध्ये निरपेख बुद्धी बाळगणे यासाठी कंबर कसून तयार राहतात. समाजाच्या सुस्थितीमध्ये अर्थविकासालाही महत्त्वाचे स्थंयान आहे. प्रेमपूर्ण समाजाच्या घडणीमध्ये समृद्धीलाही फार महत्व आहे. कारंण जीवनानुकूल पदार्थाच्या समृद्धीशिवाय इच्छातृप्तीचा आणि सुखभावनेचा अनुभव येत नाही.

आणि अशा समृद्धिपूर्ण सुखी जीवनाशिवाय प्रेमळ व्यवहार संपन्न होत नाहीत.
जिनसेनाचार्यानी--

इष्टार्थसंपत्तिः कामसुखोदयः । स च संप्रीतये ॥

-महापुराण, ५/१५.

असा स्पष्ट उल्लेख केला आहे. अशा समृद्ध, सुखी आणि पेमळ समाजजीवनाची शिल्पकारी समर्थ क्षत्रियाना करवी लागते.

प्रजानां प्रीणनम् ।

-महापुराण, ३/६८.

प्रजेला समाधानी आणि अनुरक्त ठेवणे क्षत्रियाचे आद्य कर्तव्य असते. अशी अनुरक्त आणि संतुष्ट प्रजाच प्रेमळ जीवन जगू शकते.

प्रजाः सुप्रजसः ।

-महापुराण, ३/१६८.

परस्पर प्रेमाचा व्यवहार करणे हाच सहजीवनाचा आणि सामाजिकतेचा पाया आहे.

समंजसपणा

सामाजिक आयुष्यामध्ये समंजसपणालाही मोठे मूल्य आहे. जीवनातील भिन्न भिन्न दृष्टिकोण आणि विरोधी मतेही लीलया पेलण्याची पात्रता असावी लागते. सामाजिक शाततेचा तुलादण्ड समतोल राखण्याचा कार्य समजंसपणाशिवाय अशक्यप्राय आहे. असा प्रयत्न जैन संस्कृतीने जितका केलेला आहे तितका इतरत्र आढळत नाही. समाजातील, राष्ट्रातील किंवा

मानवी जगातील सहजीवनाचा तोल योग्य रीतीने साथाळण्यासाठी निर्माण झालेल्या विचारमंथनातून परिग्रहपरिमाण, भूतमात्रावीरल मैत्रिभाव, परस्पर सन्मान व सहयोग इत्यादी आचारविषयक आणि बुद्धिजीवी वर्गामधील बौद्धिक समतोल सांभाळून बुद्धिभेदाचा प्रंसग टाळण्यासाठी नयवाद, अनेकान्त, स्यादवाद इत्यादी तत्त्वविचारात्म रत्नाची बहुमोल देणगी जैनाकडूनच जगाला मिळाली आहे.

बळाचा किंवा दण्डनाचा अतिरेकी उपयोग टाळण्यासाठी व उचित उपयोगाचेही नियमन करण्यसाठी प्रत्येक घटनेचा विचार देश-काल-दव्य-भाव या चार तथ्याच्या अनुरागाने परिस्थितिपरत्वे करण्याचा सर्वांग परिपूर्ण मार्ग जैन विचारसरणनी स्पष्ट दाखविला आहे. दुष्टानुशासन व शिष्टानुपालन यातील मूलंमंत्रं म्हणजे समंजसपण होय. मैत्री, प्रमोद, कारु एवं व अलिप्तता यातील तोल सांभाळणे कठीण वाटले तरी क्षत्रियाने ते ब्रत अंगीकारले पाहिजे. समंजसपणमुळेच समता पोसवते व न्यायमार्गाचा बोध होतो. दण्डाचा दुरु पयोग टळता येतो. भरतचक्रीने ज्या ऋषभप्रणीत मार्गामध्ये प्रजेला स्थैर्याचा लाभ करू न दिला त्या सर्वोदयतीर्थात जे रत असतता ते शिष्ट होत. त्यांची विराधना करणारे दुष्ट मात्र दण्डनीय ठरतात.

समाज-जीवनामध्ये समंजसपणा खोलवर रु जविण्यासाठी व संघर्ष टाळण्यासाठी निर्विकार क्षत्रियतेची जोपासना उपकारक ठरलेली आढळते. सांस्कृतिक सहकारातील ही देणगी म्लणजे मानवी जीवनमेंदिराच्या शिखरावीरल कळसाची परिपूर्ती होय. मानवता सर्वत्र समानच असलयाने जैनानी आपली क्षात्रवृत्ती मानव्याच्या आराधनेसाठीच राबविली. उग्र, भोग, राजन्य व नाग या सर्व वर्गातील क्षत्रियता एकच. या समताभावाच्या भक्कम आधारामुळे त्याच्यामध्ये कधी अंतर्गत वर्गकलह माजला नाही. कधी कुणाच्या राष्ट्रीयत्वाची हानी झाली नाही. केढ्हाही कुठल्याही प्रकारच्या मानवी हत्याकाण्डाला वाव मिळू शंकला नाही. मानव्याच्या विकासाच्या दृष्टीने अशा क्षत्रियतेची साधना आजही उपयुक्तच आहे.